

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ
ВАЗИРЛИГИ**

**АНДИЖОН ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ ВА АГРОТЕХНОЛОГИЯЛАР
ИНСТИТУТИ**

ИМОМОВ РУСТАМБЕК ДАВРОНБЕКОВИЧ

**ЎЗБЕКИСТОНДА ЛИМОНЧИЛИКНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ВА
ТАРМОҚ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШ ИМКОНИАТЛАРИ**

08.00.04– “Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти”

**Фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган
ДИССЕРТАЦИЯ ИШИ**

Илмий раҳбар:
и.ф.д. А.В.Маматқулов

Тошкент – 2023

	МУНДАРИЖА	бетлар
	Кириш.....	3
1-БОБ	ЛИМОНЧИЛИКНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ВА ТАРМОҚ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШНИНГ ИЛМИЙ-УСЛУБИЙ АСОСЛАРИ.....	
1.1.	Лимончиликнинг ўзига хос хусусиятлари ва тармоқ самарадорлигини оширишнинг ижтимоий-иқтисодий аҳамияти.....	11
1.2.	Лимончилик тармоғи иқтисодий самарадорлигини баҳолашнинг услубий асослари.....	23
1.3.	Хорижий давлатларнинг лимончилик тармоғини ривожлантириш бўйича аҳамиятга молик тажрибалари ва улардан фойдаланишнинг асосий йўналишлари.....	37
	1-боб бўйича хулосалар.....	47
2-БОБ.	ЛИМОНЧИЛИКНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ВА ТАРМОҚ САМАРАДОРЛИГИНИНГ ҲОЗИРГИ ҲОЛАТИ	
2.1.	Лимончилик тармоғини ривожлантириш бўйича таркибий ислохотлар ва маҳсулот етиштиришнинг ҳозирги ҳолати.....	48
2.2.	Лимончиликда интенсив технологиялардан фойдаланиш ҳамда тармоқ самарадорлигининг ҳозирги ҳолати.....	63
	2-боб бўйича хулосалар.....	91
3-БОБ.	ЛИМОНЧИЛИК ТАРМОҒИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИ ҚўЛЛАБ-ҚУВВАТЛАШ ВА ИҚТИСОДИЙ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШ ЙўЛЛАРИ	
3.1.	Лимончилик тармоғини ривожлантиришнинг ташкилий-иқтисодий механизмларини такомиллаштириш.....	94
3.2.	Лимон етиштиришда инновацион технологияларни жорий этиш асосида тармоқни ривожлантириш истиқболлари	106
	2-боб бўйича хулосалар.....	122
	ХУЛОСА	124
	ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РўЙХАТИ	129

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон аҳоли сонини ўсиш тенденциясини сақланиб қолиши ҳаётий муҳим бўлган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш, миллий маҳсулотлар бозорларини барқарор фаолият юритишни таъминлаш, энг аввало, жаҳон бозорида харидоргир бўлган, маҳсулотлар ишлаб чиқаришни кенг йўлга қўйишни тақозо этади. Шунингдек, аҳолини сифатли озиқ-овқат маҳсулотлари билан узлуксиз таъминлашда аҳолининг витаминга бой бўлган цитрус ва лимон маҳсулотлари муҳим ўрин тутди. Зеро, дунёда замонавий технологиялар асосида лимончиликни ривожлантиришга катта эътибор қаратилмоқда.

Табиий-иқлим ўзгариши, экологик инқирозлар шароитида аҳолини сифатли озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш имкониятини яратувчи ноанъанавий ишлаб чиқариш, хусусан ҳимояланган ерларда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш имкониятлари кенгаймоқда. Шу боис, дунёнинг йирик илмий муассаса ҳамда тадқиқот марказларида инновацион технологияларга асосланган лимонзорлар ташкил этиш ҳамда янги, серҳосил ва жаҳон бозорида рақобатбардош лимон навларини яратиш, лимонзорларни зараркунанда ҳамда касалликларга қарши курашиш йўналишларида илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда.

Мамлакатимизда лимончилик тармоғининг сердаромадлилиги, аҳолини лимон маҳсулоти ҳамда унинг экспортига талабини ортиб бораётганлиги боисдан республикамиз ҳукумати томонидан ушбу тармоқни жадаллик билан ривожлантиришга кенг эътибор қаратилмоқда. Ушбу ислохотлар натижасида замонавий лимонзорлар барпо этилмоқда, хусусан лимон етиштириладиган иссиқхоналар майдони мунтазам равишда кенгайиш тенденциясига эга бўлмоқда. Аммо "... инновацион технологиялар асосида янги, серҳосил ва жаҳон бозорида рақобатбардош бўлган лимон навларини яратишга етарли эътибор берилмаётганлиги, сифатли ахборот-консалтинг хизматларини кўрсатиш талаб даражасида йўлга қўйилмаганлиги, кооперация муносабатлари тўлиқ

шаклланмаганлиги оқибатида соҳадаги мавжуд имкониятлардан самарали фойдаланилмаяпти”¹. Шу нуктаи назардан лимончилик тармоғини ривожлантириш кўламини кенгайтириш бугунги куннинг долзарб масалаларидан саналади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 20 февралдаги ПҚ-4610-сон “Лимончилик тармоғини янада ривожлантиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги, 2018 йил 6 мартдаги ПҚ-3586-сон “Ўзбекистон Республикасида лимончилик соҳасини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 4 мартдаги 119-сон “Дехқон хўжаликлари ва аҳолининг томорка ерларидан самарали фойдаланиш, сувга чидамли, экспортбоп дарахт плантацияларини ривожлантиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарорлари ҳамда мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишга ушбу диссертация тадқиқоти муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Мазкур тадқиқот республика фан ва технологиялари ривожланишининг I. «Демократик ва ҳуқуқий жамиятни маънавий-ахлоқий ва маданий ривожлантириш, инновацион иқтисодиётни шакллантириш» устувор йўналишига мувофиқ бажарилган.

Мавзунинг ўрганилганлик даражаси. Мева-сабзавотчилик масулотларини етиштириш иқтисодий самарадорлигини оширишнинг илмий-услубий ва амалий масалалари хорижий ҳамда республикамиз олимлари томонидан қатор илмий-тадқиқотлар олиб борилган. Хусусан, Е.А.Егоров, И.М.Куликов, А.В.Глотко, И.П.Шаляпина² каби хорижий, Н.С.Хушматов,

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Лимончилик тармоғини янада ривожлантиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 20.02.2020 йилдаги ПҚ-4610-сон қарори.

² Егоров Е.А. Организация воспроизводства в промышленном плодоводстве. Краснодар, 2009. 267 с. <https://cyberleninka.ru/article/n/teoreticheskie-osnovy-ekonomiki-i-organizatsii-vosproizvodstvennyh-protsessov-v-plodovodstve>; Куликов И.М. Научная и инновационно-инвестиционная стратегия развития плодово-ягодного комплекса АПК, как важнейший резерв в формировании здорового организма человека в XXI веке // Сб. статей. М. 2006. – 157 с.; Глотко А.В. Повышение экономической эффективности регионального садоводства: монография. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-

О.Т.Жумаев, О.Дилмуродов, М.У.Ачилов³ каби, шунингдек, мустақилликнинг кейинги йилларида ҳимояланган ерлар, иссиқхоналарда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш самарадорлигини ошириш бўйича С.Искандаров, А.Дурманов⁴ларнинг тадқиқот натижалари эътиборга молик саналади.

Шунингдек, лимон етиштириш технологияларининг илмий-амалий жиҳатлари қишлоқ хўжалиги олимларидан Р.М.Абдуллаев, Б.Х.Гулямов, С.Я.Исламов, Ю.Б.Саимназаров, И.Т.Нормуратов, Ж.Б.Агзамходжаев, Н.Л.Джалилов⁵ ва бошқаларнинг илмий-тадқиқот ишларида ўз аксини топган.

Аммо, лимончилик тармоғининг самарадорлигини ошириш ва бугунги кунда фаолият олиб бораётган турли хўжалик юритиш субъектларида интенсив технологиялар асосида лимон етиштиришнинг иқтисодий жиҳатлари билан боғлиқ илмий-амалий асослари ўрганилмаган. Шу сабабли, Ўзбекистонда лимончиликни ривожлантириш ва тармоқ самарадорлигини ошириш имкониятлари юзасидан таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш зарурияти диссертация мавзусининг танланишига асос бўлди.

Диссертация ишининг мақсади. Ўзбекистонда лимончиликни ривожлантириш ва тармоқ самарадорлигини ошириш имкониятлари бўйича илмий таклиф ва амалий тавсиялар ишлаб чиқишдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари қуйидагилардан иборат:

та, 2006. – 295 с.; Шаляпина И.П. Организационно-экономические аспекты системы ведения садоводства в условиях развития интеграционных процессов: монография// Мичуринского государственного аграрного университета, 2008. – 238 с.

³ Хушматов Н.С., Рустамова И.Б. Қишлоқ хўжалигида инновацион фаолиятни йўлга қўйишнинг асосий йўналишлари. “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. № 3, may-iyun, 2019 yil 185-бет.

О.Т.Жумаев Кўп укладли иқтисодиёт шароитида мева-сабзавотчилик мажмуида кооперацияни ривожлантиришнинг ташкилий-иқтисодий асослари: дисс. ... и.ф.н., Т.: 2004. – 135 б.; М.У.Ачилов. Мева-сабзавотчилик тармоғини модернизациялашнинг ташкилий-иқтисодий асосларини такомиллаштириш: авт. ... дисс. и.ф.н. – Т.: 2022.; Дилмуродов О.Г. Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида мева-сабзавотчилик мажмуида маҳсулот сотишнинг логистик занжирини такомиллаштириш: дисс. ... и.ф.н. – Т.: 2010. – 152 б.

⁴ С.Т.Искандаров. Ҳимояланган ер сабзавотчилигини ривожлантиришнинг иқтисодий асосларини такомиллаштириш. авт. ... дисс. и.ф.н. – Т. 2018 – 52 б.; А.Ш.Дурманов. Иссиқхоналар фаолиятини такомиллаштиришнинг ташкилий-иқтисодий механизмлари. авт. ... дисс. и.ф.н. 2022.

⁵ Б.Х.Гулямов, С.Я.Исламов, И.Т.Нормуратов. Цитрус экинларини етиштириш технологияси. Ўқув қўлланма. Тошкент, 2011 йил. 117 бет.; Саимназаров Ю.Б., Агзамходжаев Ж.Б., Абдуллаев Р.М., Джалилов Н.Л. Лимонни етиштириш технологияси бўйича тавсиянома. Академик М.Мирзаев номидаги боғдорчилик, узумчилик ва виночилик илмий-тадқиқот институти, 2020 йил.

лимончилик тармоғининг ўзига хос хусусиятларини ўрганиш асосида унга таъсир этувчи омилларни таснифлаш;

махсулот етиштириш самарадорлигини баҳолаш бўйича услубий ёндашувларни таҳлил этиш ва лимончилик тармоғи самарадорлигини баҳолаш бўйича услубий асосларни такомиллаштириш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш;

лимончилик тармоғини ривожлантириш бўйича хорижий тажрибалар ва улардан фойдаланишнинг асосий йўналишларини белгилаш;

лимончилик тармоғини ривожланиши ва махсулот етиштиришнинг ҳозирги ҳолатини таҳлил қилиш;

турли хўжалик юритиш субъектларида лимон ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлигини таҳлили бўйича хулосалар ишлаб чиқиш;

лимон етиштиришда интенсив технологиялардан фойдаланиш даражаси таҳлиллар асосида тавсиялар тайёрлаш;

лимончилик тармоғини ривожлантиришнинг давлат томонидан рағбатлантириш механизмларини такомиллаштириш бўйича таклифлар тайёрлаш;

инновацион технологияларни жорий этиш асосида тармок самарадорлигини ошириш йўллари бўйича таклифлар ишлаб чиқиш;

Андижон вилоятида лимончиликни ривожлантириш доирасида 2022–2030 йилларга мўлжалланган прогноз параметрларини ишлаб чиқиш.

Диссертация ишининг илмий-тадқиқот режалари билан боғлиқлиги. Диссертация иши Андижон қишлоқ хўжалиги ва агротехнологиялар институти илмий-тадқиқотлар режасига мувофиқ бажарилган.

Тадқиқот объекти сифатида республикада лимончилик билан шуғулланувчи турли хўжалик юритувчи субъектлар танлаб олинган. Монографик тадқиқотлар Андижон вилояти туманларида лимон етиштирувчи хўжалик юритувчи субъектларида амалга оширилган.

Тадқиқот предметини Ўзбекистонда лимончилик тармоғи фаолиятида юзага келадиган ижтимоий-иқтисодий муносабатлар мажмуи ташкил этади.

Тадқиқотнинг усуллари. Тадқиқот жараёнида иқтисодий-статистик, таққослама таҳлил, мантиқий ва абстракт фикрлаш, монографик кузатиш ва эконометрика усулларидадан фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

Лимон етиштириш ва қайта ишловчи корхоналар ўртасида ўзаро интеграция ва кооперация алоқаларини ривожлантириш мақсадида “Цитрус, субтропик ва тропик ўсимлик етиштирувчилар ва экспорт қилувчилар” уюшмасининг ташкилий тузилмасини такомиллаштириш бўйича таклифлар ишлаб чиқилган;

лимончилик субъектларини рағбатлантиришда имтиёзли кредит, лизинг, суғурта, солиқ имтиёзлари, давлат дотацияси ва субсидиясини жорий этиш каби молиявий қўллаб-қувватлашнинг турли манбаларини янада такомиллаштириш ва кенгайтириш йўналишлари тавсия этилган;

лимончиликда инновацион технологияларни жорий этишнинг ташкилий-иқтисодий механизмларини такомиллаштириш бўйича таклифлар ишлаб чиқилган;

лимончилик тармоғи ривожига ажратилаётган молиявий маблағлар (кредитлар) даражасида маҳсулот экспорти ва аҳоли бандлиги даражасининг 2026-йилгача прогноз параметрлари ишлаб чиқилган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

лимончиликда кооперация муносабатларини шакллантириш орқали маҳсулотни истемолчига етиб боришидаги (маҳсулот ҳаракати) оралик бўғинларни қискартириш ҳамда моддий ва меҳнат ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш бўйича амалий тавсиялар ишлаб чиқилган;

лимон етиштиришда қўлланилаётган турли типдаги иссиқхоналар фаолияти самарадорлиги таҳлиллари асосида Ўзбекистоннинг табиий-иқлим шароитига мос, энергия тежамкор ва иқтисодий жиҳатдан энг мақбул турдаги интенсив технологияли иссиқхоналардан фойдаланиш бўйича амалий таклифлар тайёрланган;

лимончиликда катта тажрибага эга бўлган илғор хорижий давлатлар тажрибасидан мамлакатимизда тармокни янада ривожлантиришда фойдаланишнинг асосий йўналишлари белгиланиб, амалий тавсиялар ишлаб чиқилган.

иссиқхоналарда лимон дарахтлари ҳосилга киргунгача бўлган даврда қўшимча экинлар ҳисобига даромад олиш орқали инвестицион харажатларни копланиш муддатларини қискартириш, маҳсулот тайёрлаш ва сотиш тизимини такомиллаштириш юзасидан амалий тавсиялар берилган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги. Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги қўлланилган методик ёндашув ва усулларнинг асосланганлиги, маълумотлар базасининг расмий манбалардан, монографик кузатув натижалари асосида олинганлиги, таклиф ва тавсияларнинг амалда синовдан ўтганлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот жараёнида олинган илмий таклифлар лимончилик иқтисодиёти бўйича илк амалга оширилаётган илмий-тадқиқотлардан бири бўлиб, тармокни эркин бозор муносабатлари қонуниятлари асосида барқарор ривожлантириш ва самарадорлигини ошириш борасидаги билимлар кўламини кенгайтиришга хизмат қилади.

Тадқиқот натижаларининг амалий жиҳатдан маҳаллий ҳокимликлар ва бошқа органларнинг ҳудудларда лимон етиштирувчи хўжалик субъектларини қўллаб-қувватлаш, инфратузилмаларни ривожлантириш ҳамда улар фаолиятини мувофиқлаштириш йўналишларидаги Давлат дастурлари ва тегишли қарорлар лойиҳаларини ишлаб чиқишда асос бўлиб хизмат қилади. Шунингдек, “Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти” ва “Микроиқтисодиёт” фанларини ўқитишда ҳамда улар ўқув дастурларини такомиллаштириш, кейс-стадилар тайёрлашда фойдаланиш билан изоҳланади.

Натижаларнинг жорий қилиниши. Лимончиликни ривожлантириш ва тармок самарадорлигини ошириш имкониятларини баҳолаш бўйича олинган илмий таклиф ва амалий тавсиялар асосида:

Лимон етиштириш ва қайта ишловчи корхоналар ўртасида ўзаро интеграция ва кооперация алоқаларини ривожлантириш мақсадида “Цитрус, субтропик ва тропик ўсимлик етиштирувчилар ва экспорт қилувчилар” уюшмасининг ташкилий тузилмасини такомиллаштириш бўйича таклифлари Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги вазирлиги томонидан амалиётга жорий этилган (Қишлоқ хўжалиги вазирлигининг 2021 йил 28 сентябрдаги 05/032-3930-сон маълумотномаси). Натижада, маҳсулот экспортини кўпайтириш, тармоқ иқтисодий самарадорлигини 15-20 фоизга ошириш асосланган;

лимончилик тармоғи самарадорлигини оширишга қаратилган “Цитрус, субтропик ва тропик ўсимлик етиштирувчилар ва экспорт қилувчилар” уюшмасининг ташкилий тузилмасини такомиллаштириш бўйича таклифлари Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги вазирлиги томонидан амалиётга жорий этилган (Қишлоқ хўжалиги вазирлигининг 2021 йил 28 сентябрдаги 05/032-3930-сон маълумотномаси). Натижада, аҳолини лимон маҳсулоти билан меъёр даражасида таъминлаш, экспортини кўпайтириш, лимончилик тармоғини иқтисодий самарадорлигини 15-20 фоизга ошириш асосланган;

лимончилик субъектларини рағбатлантиришда имтиёзли кредит, лизинг, суғурта, солиқ имтиёзлари, давлат дотацияси ва субсидиясини жорий этиш каби молиявий қўллаб-қувватлашнинг турли манбаларини янада такомиллаштириш ва кенгайтириш йўналишлари бўйича тавсиялари Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги вазирлиги томонидан амалиётга жорий этилган (Қишлоқ хўжалиги вазирлигининг 2021 йил 28 сентябрдаги 05/032-3930-сон маълумотномаси). Натижада, Андижон вилоятининг Андижон, Асака, Балиқчи ва Олтинкўл туманларида фаолият юритаётган лимон етиштирувчи аҳоли томорқаларида лимон дарахтлари қатор орасида дастлабки 2 йил давомида кўшимча экин сифатида саримсоқ пиёз етиштириш орқали сарфланган инвестицион харажатларни 1-йилда 54,5 фоизга, 2-йилда 61,4 фоизга, 3-йилда 175 фоизга, 4-йилда 330 фоиз коплаш имкониятлари иқтисодий асосланган;

лимончилик тармоғи ривожига ажратилаётган молиявий маблағлар (кредитлар) даражасида маҳсулот экспорти ва аҳоли бандлиги даражасининг 2026-йилгача прогноз параметрлари Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги вазирлиги томонидан амалиётга жорий этилган (Қишлоқ хўжалиги вазирлигининг 2021 йил 28 сентябрдаги 05/032-3930-сон маълумотномаси). Натижада, 2030 йилга бориб экспортга йўналтириладиган лимон ҳажмини 1,8 марта ошириш ҳамда аҳолини лимонга бўлган талабини ҳозирги 28,1 фоиздан қарийб 93,3 фоизга етказиш имкони яратиш истиқболи асосланган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот натижалари 1 та хорижий ва 4 та республика илмий-амалий конференцияларида муҳокама қилинган ва маъқулланган.

Тадқиқот натижаларини эълон қилинганлиги. Диссертация мавзуси бўйича Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссияси томонидан тавсия этилган илмий журналларда жами 5 илмий иш, шундан 4 та таси маҳаллий ва 1 таси хорижий журналларда нашр этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Илмий иш кириш, 3 та боб, хулоса ва таклифлар ҳамда фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат. Диссертация 136 бет бўлиб, унда 25 та жадвал, 16 та расм келтирилган. Илмий ишни ёзиш жараёнида 64 та адабиётлардан фойдаланилган.

1-БОБ. ЛИМОНЧИЛИКНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ВА ТАРМОҚ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШНИНГ ИЛМИЙ-УСЛУБИЙ АСОСЛАРИ

1.1. Лимончиликнинг ўзига хос хусусиятлари ва тармоқ самарадорлигини оширишнинг ижтимоий-иқтисодий аҳамияти

Маълумки, аҳолини ҳаётий муҳим бўлган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари билан узлуксиз таъминлаш мақсадида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш, миллий маҳсулотлар бозорларини барқарор фаолият юритишни таъминлаш, энг аввало, жаҳон бозорида харидоргир ҳамда рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқаришни кенг йўлга қўйишни тақозо этади.

Шунингдек, мамлакат аҳолисини сифатли озиқ-овқат маҳсулотлари билан узлуксиз таъминлашда иссиқхоналарда етиштирилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, айниқса, аҳолининг витаминга бой бўлган цитрус ва лимон маҳсулотлари муҳим ўрин тутadi. Зеро, аҳоли саломатлигини сақлаш, соғлом турмуш тарзини таъминлаш, кишиларнинг тўлақонли фаолият юритишида витаминлар ва минералларнинг ўрни бекиёс.

Айниқса, цитрус мевалар таркибида одам организми учун зарур бўлган шакар, органик кислоталар, оксиллар, ошловчи пектин, ароматик моддалар, коллоидлар, минерал тузлар, ферментлар, витаминлар борлиги маълум. Меваларнинг хуштаъмлилиги овқатнинг яхши ҳазм бўлишига ёрдам беради. Цитрус мевалар (лимон, мандарин, апельсин, грейфрут) ичида лимон ўзининг алоҳида хусусиятлари билан ажралиб туради. Унинг меваси шифобахш хусусиятга эга бўлиб, организмнинг ҳимоя кучини сақлайди ва мустаҳкамлайди.

Лимон ўсимликларнинг меваси фойдалилиги, шифобахшлиги ва таъми жиҳатидан биринчи ўринда туради. Улар таркибида шакар, лимон кислотаси, А, В, С, D ва бошқа витаминлар кўп бўлади. Лимон юқори парҳезбop ва шифобахш хусусиятлари билан ажралиб турувчи мевали субтропик экин ҳисобланади. Замонавий тиббиётда лимон меваларидан нафас йўллари ва

ошкозон-ичак тракти касалликларини олдини олиш ва даволаш учун фойдаланилади. Бундан ташқари, лимонадлар, озиқ-овқат қўшимчалари ва лимон кислотаси олишда фойдаланилади. Мевалари ва пўсти саноатда кандолатчилик маҳсулотларини ишлаб чиқаришида қўлланилади.

Лимон юқори парҳезбоп ва шифобахш хусусиятлари билан ажралиб турувчи мевали субтропик экин ҳисобланади. Замонавий тиббиёт лимон меваларини цинга, нафас йўллари ва ошкозон-ичак тракти касалликларининг олдини оловчи ва даволовчи восита сифатида юқори қадрлайди. Унинг нордон шарбатидан лимонадлар, озиқ-овқат қўшимчалари ва лимон кислотаси олишда фойдаланилади. Эфир лимон мойи унинг мева пўстидан олинади.

Лимончилик тармоғини қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқлари каби ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Шунинг учун ҳам, лимончиликни ривожлантиришда тармоқнинг алоҳида ўзига хос хусусиятларини инобатга олиш мақсадга мувофиқдир. Ушбу хусусиятларни ҳар томонлама чуқур ўрганиш, ишлаб чиқаришни уларга мос равишда ташкил этиш ва улардан келиб чиққан ҳолда тармоқ фаолиятини белгилаш қўзланган натижаларга эришиш учун замин яратади.

Маълумотларга кўра, цитрус мевалар иссиқсевар ўсимлик бўлганлиги учун унинг асосий хусусиятларидан бири бу унинг совукка чидамсизлигидир. Чунки, ушбу меваларни меъёрий ҳосилдорликка эришиш учун фойдали ҳарорат йиғиндиси ўртача 4000⁰Сдан юқори бўлишлиги талаб этилади. Шу боис, ҳам очик майдонларда цитрус етиштиришга жиддий ҳавф туғдиради. Аксарият давлатларда лимон асосан ҳимояланган майдонларда ўстирилади.

Иккинчи муҳим хусусиятларидан бири, цитрус мевалилар тупроқнинг таркибига жуда сезувчан ўсимлик ҳисобланади. Яъни, сизот сувлари яқин ҳамда сизот сувларининг минераллашганлик даражаси юқори бўлган шўрланган ерларда маҳсулот етиштириш имкони мавжуд эмас.

Бундан ташқари, лимон меваларини узок сақланганда ва қайта ишланганда ҳам таркибидаги витаминларнинг яхши сақланиши унинг муҳим хусусиятларидан биридир.

Лимондан муттасил мўл ҳосил олиш учун талаб қиладиган шароитлардан бири ўсиш шароитларини нав талабларига мос келтиришдан иборатдир. Чунки, юқорида қайд этилганидек, ҳудуднинг табиий-иқлим шароити лимон экиш учун белгиланган фойдали ҳарорат миқдори мавжуд бўлгандагина амалга оширилади. Шу сабабдан ҳам ушбу шароитга мослашган навларни яратиш масаласи ҳам долзарб муаммолардан саналади.

Шундан келиб чиққан ҳолда айтиш жоизки, лимончилик тармоғи самарадорлиги мавжуд лимон агроценозининг ҳосилдорлик салоҳиятини нечоғлик даражада юзага чиқара олиш мезонлари билан ўлчанади. Демак, маълум бир ер майдонидан юқори натижа олиш учун энг ҳосилдор ва касалликларга чидамли лимон навларини экиш, энг охирги илмий ишланма ва инновацион технологияларни жорий этиш ҳамда ишлаб чиқаришни ташкил этишда самарали иқтисодий механизмларни ҳамоҳанг тарзда тадбиқ этилиши орқали кутилган натижага эришиш мумкин бўлади.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, аксарият давлатларда табиий иқлим шароитидан келиб чиққан ҳолда цитрус мевалар, хусусан лимон маҳсулоти ҳимояланган ерларда етиштирилгани ҳолда, лимон ўсимлиги уч хил усулда парвариш қилинади:

- замонавий типдаги ойнали иссиқхоналарда;
- замонавий ёки оддий типдаги плёнкали иссиқхоналарда;
- хандақ ёки ярим хандақ шароитларида.

Россиялик олим Е.А.Егоровнинг таъкидлашича, мевачилик, хусусан, лимончилик хўжалиги микёсида такрор ишлаб чиқаришнинг барқарор ривожланиши қуйидаги ташкил этувчиларга узвий боғлиқ, деб ҳисоблайди:

- “лимончилик агроценозининг шаклланганлиги ва уларнинг ҳосилдорлик салоҳияти, кўчатларнинг нав таркиби;
- мавжуд агроценоздан фойдаланишнинг замонавий усуллари жорий этилганлиги;

- зарур даражадаги, яъни, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш учун самарали хўжалик юритишга ва кўп йиллик лимон дарахтларини реновация қилишга (қайта тиклаш) имкон берувчи даромадга эга бўлишлик;
- ишлаб чиқариш инфратузилмасининг мавжудлиги ва модернизациялашганлиги;
- лимончилик тармоғида ишловчи ходимларнинг шахсий даромадини таъминланганлиги ва бошқа ижтимоий чораларни амалга оширилганлиги;
- тупрок унумдорлигини қайта тикловчи ҳамда экологик мувозанатни саклашга йўналтирилган инновацион технологияларнинг жорий этилганлиги”⁶ ва бошқалар.

Маълумки, лимончиликда ҳам қишлоқ хўжалиги бошқа тармоклари каби, нафакат, агросаноат мажмуи соҳалари билан эмас, балки, иқтисодиётнинг барча тармоклари билан ҳам узвий боғлиқликда ривожланади. Шу боисдан уни тараққиётини режалаштиришда ва истикболини белгилашда услубий жиҳатдан ягоналик асосида умум илмий тамойилларга таянган ҳолда ёндашиш тақозо этилади.

Лимончилик тармоғида лимоннинг кўп йиллик дарахтлари – ишлаб чиқаришда асосий восита сифатида биологик ва иқтисодий жараёнларни ўзаро боғлиқлигида ва ўзаро таъсирида ривожланишини тақозо этади. Демак, лимончиликни ривожлантиришда юқори самарага эришиш учун факатгина ҳар бир ишлаб чиқариш бўғинида юқорида қайд этилган хусусиятларни ҳисобга олиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Бир қатор олимларнинг, жумладан, Г.Минцберг, Б.Альстрэнда, Д.Лэмпелаларнинг тадқиқотларига кўра, “ҳозирги замон иқтисодий мунобатларнинг бошқаришдаги номутаносибликлар мевачиликни ривожланишига тўсик бўлувчи омиллардандир”⁷. Лимон етиштириш

⁶Егоров Е.А. Организация воспроизводства в промышленном плодоводстве. Краснодар. 2009. 267 с. <https://cyberleninka.ru/article/n/teoreticheskie-osnovy-ekonomiki-i-organizatsii-vosproizvodstvennyh-protseessov-v-plodovodstve>.

⁷ Минцберг Г., Альстрэнд Б., Лэмпел Дж. Школы стратегий: Пер. с англ. СПб.: Питер, 2000. С. 303.

занжиридаги шундай чигал иктисодий тизимлар мавжудлиги уни барқарор ривожланишига салбий таъсир килади.

Гарчи бу олимлар, айнан, алоҳида лимончиликни ривожлантиришнинг ташкилий-иктисодий асосларини такомиллаштириш йўналишида илмий изланишлар олиб боришмаган бўлишсада, мевачиликни ривожлантириш назарий асослари бўйича ўзларининг назарий қарашларини ифода этишган. Шунингдек, мустақиллик йилларида мамлакатимиз қатор аграр иктисодчи олимлари томонидан ёпик тизимда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ташкил этиш, ҳимояланган ерларда сабзавот маҳсулотларини ишлаб чиқаришнинг ташкилий-иктисодий асосларини такомиллаштириш йўналишида тадқиқотлар олиб борилган.

Хусусан, С.Искандаров ҳимояланган ерларда маҳсулот етиштиришнинг ўзига хос жиҳатларидан “ҳимояланган ер сабзавотчилигида ер муҳим ҳал қилувчи аҳамият касб этмайди, уларда сабзавот маҳсулотлари етиштириш сунъий яратилган тупроқ қоришмаларида ёки озиклантирувчи муҳитда ҳам амалга оширилиши мумкин”⁸лигига алоҳида эътибор қаратган. А.Дурмановнинг тадқиқотларида эса “Иссиқхона хўжаликлари антропоген омиллар таъсири оқибатида дунёда кузатилаётган глобал иқлим ўзгариши, “иссиқхона эффекти” каби экологик инқирозларга мослашувчан бўла олиш”⁹ қобилияти тармокни истикболда ривожлантиришнинг муҳим жиҳатлари сифатида эътироф этилган.

Шунингдек, Ҳ.С.Хушвақтованинг фикрига кўра, “... мева маҳсулотларини етиштирувчи ва қайта ишловчи корхоналарнинг ўзаро интеграциялашуви асосида агробизнесни ривожлантириш мумкин”¹⁰лигига алоҳида эътибор қаратади. Бозор иктисодиёти шароитида фермер, деҳқон хўжаликлари билан маҳсулотни сақлаш ва қайта ишлаш корхоналарини бир-бирига узвий

⁸ С.Т.Искандаров. Ҳимояланган ер сабзавотчилигини ривожлантиришнинг иктисодий асосларини такомиллаштириш. авт. ... дисс. и.ф.н. – Т. 2018 – 52 б.

⁹ А.Ш.Дурманов. Иссиқхоналар фаолиятини такомиллаштиришнинг ташкилий-иктисодий механизмлари. авт. ... дисс. и.ф.н. 2022.

¹⁰ Хушвақтова Ҳ.С. Бозор шароитида мева-сабзавот кичик мажмуасида агросаноат интеграциясини ривожлантиришнинг ташкилий иктисодий муаммолари: дис. ... и.ф.н. Т.: - 2005. 134 б.

боғлаш соҳани барқарор ривожланишини белгилаб беради. О.Т.Жумаев ҳам ушбу фикрга қўшилгани ҳолда, асосий тадқиқотларини "... аграр соҳада кооперация жараёнини моҳияти, мева-сабзавотчилик тармоғини ривожлантиришдаги аҳамияти ва зарурияти"¹¹ни илмий жиҳатдан асослаб берган.

Бунда, бозор муносабатлари шароитида мевачиликда кооперация муносабатларини кенг ривожлантириш хўжаликлар билан маҳсулотларни тайёрлаш, сақлаш, ташиш, қайта ишлаш корхоналари имкониятларидан тўлароқ фойдаланишга ва пировард натижада тармок барқарорлигини таъминлашга олиб келади, деб таъкидлайди.

Олимларнинг бир гуруҳи лимончиликни ривожлантиришда ишлаб чиқариш-сотиш занжирининг ҳар бир бўғинида алоҳида ёндашув асосида чораларни қўллаш ва ҳар бир хўжаликнинг ўзининг алоҳида ривожланиш стратегияси бўлишини таъкидласалар, иккинчи гуруҳ олимлар эса, ишлаб чиқариш, сақлаш қайта ишлаш ва сотиш бўғинларини ўзаро интеграциялаш ва унда кўпроқ замонавий маркетинг услубларини кенг жорий этиш юқори самара беради, деб ҳисоблайдилар.

Бундан ташқари, лимонзорлар асосан ҳимояланган тупроқ шароитида етиштирилар экан, энегия ва ресурс тежовчи инновацион технологияларни жорий этишга, ҳосилдор ва касалликларга чидамли янги навларга ҳам асосий эътиборни қаратиш лозим бўлади.

Нихоят замонавий иқтисодий тизимни ҳам тубдан модернизация қилиш, маркетинг услубларини қўллаш, кооперация ва интеграция муносабатларини кенг жорий этиш билан бирга уларни амалга оширишга кодир салоҳиятли юқори малакали кадрлар таъминоти масаласини ҳал этиш ҳозирги куннинг талаби бўлиб ҳисобланади.

Ушбу тадбирларни комплекс тарзда амалга оширилиши синергетик самарадорликка, яъни моддий ва молиявий ресурслар тежалишига, маҳсулот ишлаб чиқариш харажатларини камайиб, таннарх пасайишига ва натижада

¹¹ О.Т.Жумаев Кўп укладли иқтисодиёт шароитида мева-сабзавотчилик мажмуида кооперацияни ривожлантиришнинг ташкилий-иқтисодий асослари: дисс. ... и.ф.н., Т.: - 2004. - 135 б.

ишлаб чиқариш барқарорликка олиб келади. Шу ўринда, барча тадбирлар негизида табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш орқали атроф-мухит экологиясини сақлаб қолишдек муҳим вазифаларни ҳал этиш имкониятлари яратилади.

Оқибатда, табиий ресурсларни қайта тиклаш ва экологик мувозанатни сақлаб қолиш имконияти кенгаяди. Буларнинг ҳаммаси лимончилик хўжаликларининг энг мақбул иқтисодий кўрсаткичлар асосида барқарор фаолият олиб боришларига муҳим замин бўлиб хизмат қилади.

Умуман олганда лимоншунос олимларнинг фикрларидан келиб чиққан ҳолда, республикамизда лимончиликни ривожлантиришда тармокнинг қуйидаги ўзига хос хусусиятлар билан ҳам ажралиб туради:

- лимонни Ўзбекистон табиий-иқлим шароитида турли типдаги махсус химояланган майдонларда етиштирилиши ва совуққа чидамсиз хусусиятига эгаллиги;
- лимончилик тармоғида дарахтларни бутоклаш ва ҳосилни йиғиштириб олиш асосан қўл меҳнاتини талаб қилиши;
- лимон етиштиришда ҳосил олиш бир йилда бир маротаба бўлиб, мавсумий характерга эга эканлиги;
- лимончилик тармоғининг асосий қисми маҳаллий аҳолининг томорка хўжаликлари ҳиссасига тўғри келганлиги ҳисобига амалий тажрибалардан келиб чиққанлиги ҳамда агротехник тадбирларни амалга оширишда билим ва малакаси етарли даражада эмаслиги;
- лимонни маҳаллий бозорларда тайёр маҳсулот сифатида истеъмол қилиниши ва қайта ишлаш жараёнлари етарлича ривожланмаганлиги ва ҳоказо.

Маълумки, лимончиликда маҳсулотнинг тез бузулувчанлик хусусияти ҳам асосий хусусиятлардан саналади. Шу боис, лимонни маълум масофага етказиш ва ташиш учун чидамсиз ҳисобланади. Шунинг учун ҳам, истеъмолчиларга етказиб беришда айрим ноқулайликлар ва қийинчиликларни юзага чиқаради.

Бундан ташқари, мамлакатимизда бугунги кунда лимонни қайта ишлашга ихтисослашган йирик корхоналарнинг мавжуд эмаслиги, қўшма ва хусусий шаклдаги кичик корхоналар билан лимон етиштирувчи деҳқонлар ўртасидаги шартнома муносабатларини бозор талабларига мувофик шаклланмаганлиги натижасида лимончилик тармоғини барқарор ривожланишига салбий таъсир кўрсатмоқда. Яъни, ҳозирги кунда лимонни қайта ишловчи корхоналар ҳажми етишмаслиги билан тармоқда интеграция ва кооперация жараёнини тўлиқ ишлаб кетишига тўсиқ бўлмоқда.

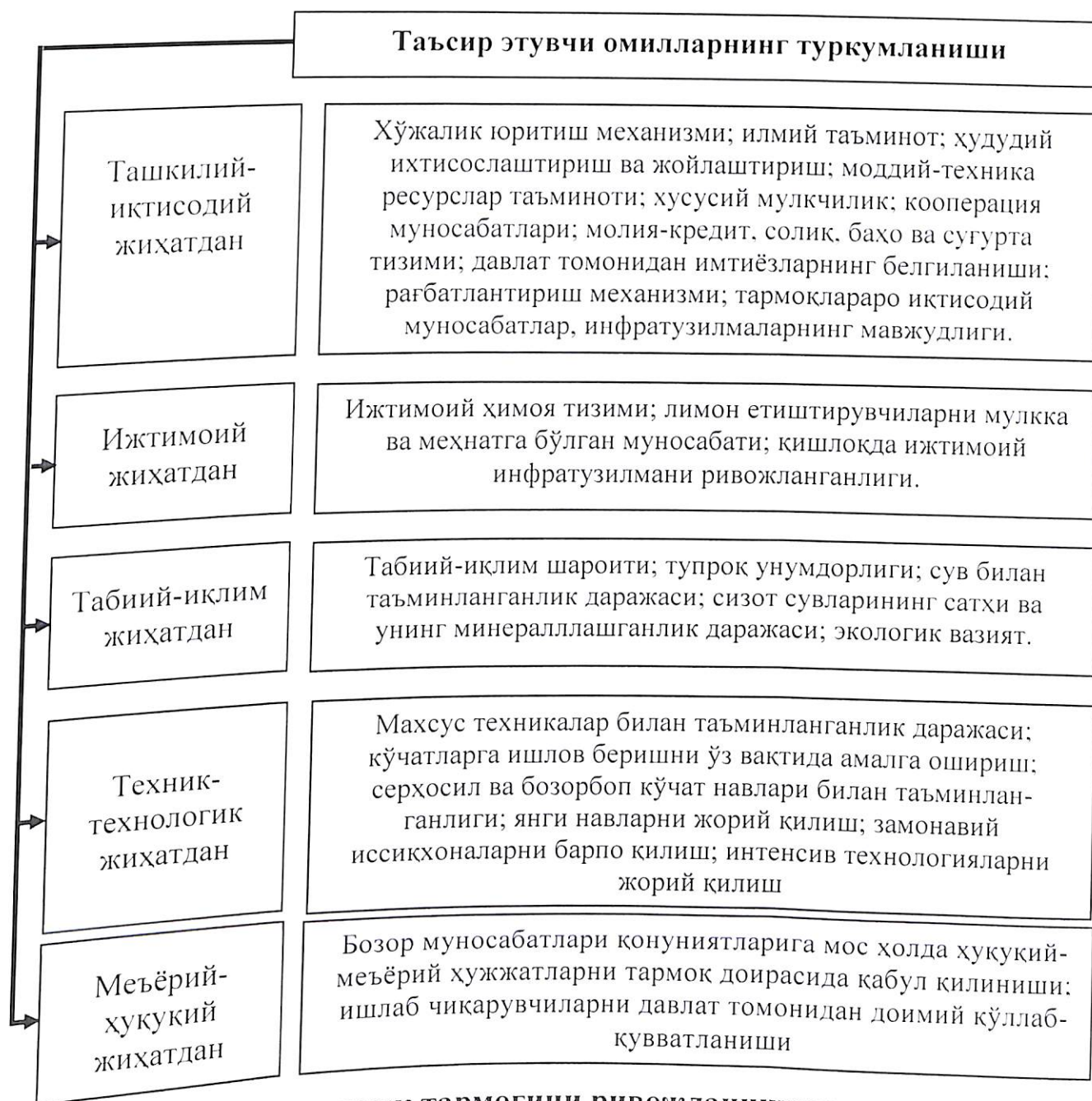
Бизнингча, бозор иктисодиёти шароитида агробизнес тизимида маҳсулот етиштирувчининг манфаатлари асосий ўринни эгаллаши лозим. Чунки, у қайта ишлаш корхонаси учун хомашё етказиб берувчи ҳисобланади ва қайта ишловчи корхонанинг фаолияти маҳсулот етиштириб берувчига боғлиқ бўлади. Шунингдек, қайта ишлаш корхонасининг маҳсулот сифати хўжаликлар томонидан етиштирилаётган маҳсулот сифатига боғлиқдир. Шу боисдан, қайта ишловчи корхоналар фаолиятининг узлуксизлигини таъминловчи хом ашё етказиб берувчилар ҳисобланади. Шунинг учун ҳам, айнан, ана шу субъектларга (маҳсулот етиштирувчи) маҳсулотни қайта ишлаш ва сақлаш тизимидаги асосий бўғин сифатида қаралиши лозим.

Маҳсулотни етиштирувчи ва қайта ишловчи корхоналар кооперация жараёнига, албатта, лимонни сақлаш тизими субъектларини ҳам киритиш лозим.

Бундан ташқари, лимончиликни ривожлантиришда кооперация муносабатларини шакллантиришда етиштирилган маҳсулот ҳаракати йўлидаги оралик бўғинларни иложи борида қисқартириш, яъни, нобудгарчилик, транспорт ва бошқа харажатларни камайтириш, асосий фондлар ва меҳнат ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини оширишга қаратиш лозим. Бу, нафакат, лимончиликни, балки, маҳсулот етиштирувчилар, қайта ишловчи корхоналар фаолияти самарадорлигини оширишда муҳим аҳамиятга касб этади. Шунинг учун агросаноат фирмаларини ташкил қилиниши ва ривожланишига ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш,

меҳнат унумдорлигини ошириш учун зарур бўлган шарт-шароитларни яратиб берувчи объектив жараён сифатида қараш лозим.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, мамлакатимизда лимончилик тармоғини барқарор ривожланишига бир қатор омиллар ҳам таъсир кўрсатади. Бу омилларни ташкилий-иқтисодий, ижтимоий, табиий-иқлим, техник-технологик ҳамда меъёрий-ҳуқуқий омилларга ажратиш муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади (1.1-расм).

1.1-расм. Лимончилик тармоғини ривожланишига таъсир этувчи омилларнинг туркумланиши¹²

¹² Муаллифнинг илмий-тадқиқотлари асосида тузилган.

Лимончилик тармоғини серхосил кўчат навлари билан таъминлаш юқори ҳосил олиш, махсус техникалар билан таъминланиши эса тез муддатда агротехник тадбирларни амалга ошириш, меҳнат унумдорлигини ошириш ва етиштирилган ҳосилни неснобуд килмай йиғиштириб олиш имконини беради. Шунингдек, замонавий иссиқхоналардан фойдаланиш орқали замонавий техника ва технологияларни жорий қилиш ҳамда кўчат тизимини такомиллаштириш орқали тармокнинг ривожланиш даражасини кескин оширишга эришиш мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, бозор иқтисодиёти шароитида лимончилик тармоғини ривожлантиришда, унинг ўзига хос хусусиятларини ва ташкилий-иқтисодий, ижтимоий, табиий-иқлим, техник-технологик ва меъёрий-ҳуқуқий омилларни ҳисобга олган ҳолда маҳсулот етиштирувчилар ва қайта ишловчи корхоналар ўртасидаги ўзаро интеграция муносабатларини, яъни кооперацияни ривожлантиришга, “ишлаб чиқариш – қайта ишлаш – сотиш” занжиридаги муносабатлар узвийлигини таъминлашда лимончилик тармоғи самарадорлигини 15-20 фоизга оширилишига эришилади.

Бу эса, аҳолини лимон ва лимон маҳсулотлари билан меъёр даражасида таъминлаш ва қайта ишланган лимон маҳсулотларига бўлган эҳтиёжни кондириш ва бу маҳсулотнинг экспорт даражасини ортишига эришиш мумкин. Жумладан, Ўзбекистонда цитрус ўсимликларидан энг кўп етиштириладигани лимон ҳисобланади.

Лимон етиштириш ва сотиш якуний натижада қишлоқ хўжалик товар ишлаб чиқарувчиларнинг иқтисодий натижаларини яхшилаш ва барқарорлигини таъминлаш имконини беради. Лимон етиштиришнинг муҳим шартлари бўлиб, меҳнатни оқилона ташкил этиш, ишлаб чиқаришга замонавий интенсив технологияларни жорий этиш, барча ишлаб чиқариш жараёнларини комплекс механизацияга асосланиш, минерал ва органик ўғитларни солиш, зараркунандаларга қарши курашишнинг кимёвий ва биологик воситаларини қўллаш, потенциал ҳосилдорликни таъминловчи юқори биологик районлашган навларидан фойдаланиш ҳисобланади.

самарали фойдаланиш максатда лимон етиштиришни инновацион
паст ерлардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш ҳамда мавжуд ерлардан
Учинчидан, кишлок хўжалик экинлари экиш учун нокулай, унумдорлиги
ривожлантириш йўналишларни ишлаб чиқиш;

максатда инновацион технологиялар асосида лимон етиштиришни комплекс
баддигини оширишни таъминлайдиган ягона ташкилий тизимни барпо этиш
Иккинчидан, кишлок жойларда янги иш ўринлари яратиш ва аҳоли
амалга ошириш хозирги куннинг долзарб вазифаси эканлиги;

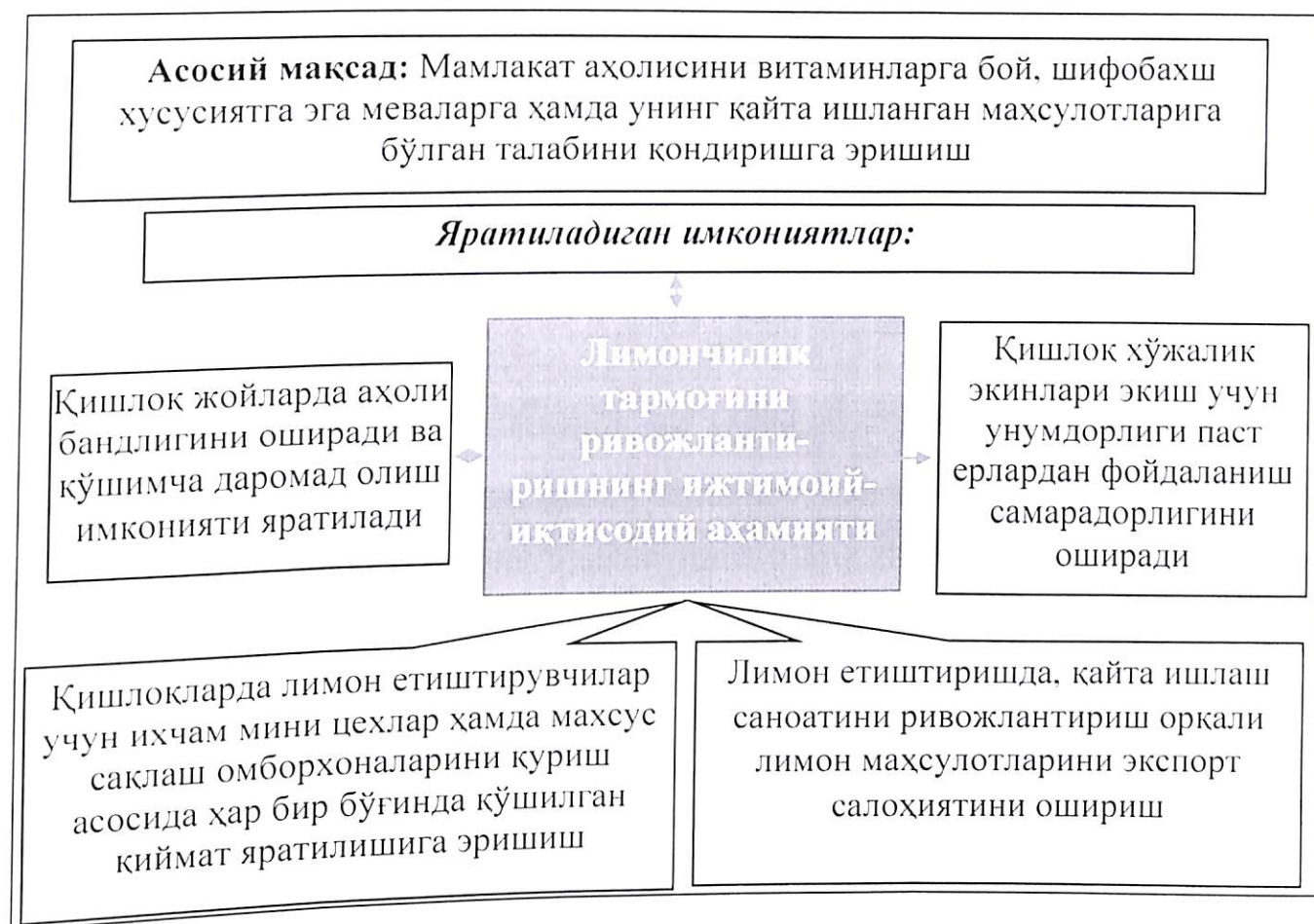
кентайтириш ва маҳсулот хажминини оширишга қаратилган чора-тадбирларни
бўлган талабни тўла қондиришга эришиш учун лимон экин майдонларини
хусусиятга эга цитрус меваларга ҳамда унинг қайта ишланган маҳсулотларига
Биринчидан, мамлакат аҳолисининг витаминларга бой, шифобахш
ибора, деб ҳисоблаймиз (1.1.2 расм):

ривожлантиришнинг ижтимоий ва иқтисодий аҳамияти кўйилмагандан
Умуман олганда, мамлакатимизда лимончилик тармоғини
чекланганлиги шароитида муҳим иқтисодий ва ижтимоий аҳамият касб этади.
муҳим ўрин тутди. Бу тадбирлар суғориладиган ер ресурсларининг
лимончиликни ташкил қилиниши бўндай салбий жараёнларни олдини олишда
Шу билан бирга, шомол ва сув эрозиясига мойил бўлган майдонларда ҳам
килиш юзата келаётган муаммони ижобий ҳал қилиш имконини беради.

тежамкор хандаклар усулида лимончилик иссиқхона хўжаликлари ташкил
фойдаланиш самарадорлигини ошириш учун бўндай майдонларда энергия
Шу сабабли, унумдорлиги паст бўлган кишлок хўжалик ерларидан
ерларидан фойдаланиш самарадорлигининг паст бўлишига олиб келмоқда.

етиштириш асосан ишлаб чиқарувчиларга зарар келтириб, кишлок хўжалиги
майдонлар салмоғи ҳам ортиб бормоқда. Унумдорлиги паст ерларда экинлар
Бундан ташқари, кўпгина худудларда сув ва шомол эрозиясига учраган
суғориладиган ерлар унумдорлиги тобора пасайиб бориши кузатишмоқда.
Бугунги кунда, мамлакатимизда кишлок хўжалиги ерлари, айниқса,

технологияларни кенг жорий этиш орқали лимонзор иссиқхоналарини кўпайтириш мақсадга мувофиқ;

1.2-расм. Лимончилик тармоғини ривожлантиришнинг ижтимоий-иқтисодий аҳамияти ¹³

Тўртинчидан, фермер ва деҳқон ҳамда томорқа хўжаликларида қўшимча яна бир тармоқ сифатида лимончилик фаолиятини ривожлантириш учун давлатнинг рағбатлантирувчи механизмларини ишлаб чиқиш ва амалиётга кенг жорий этиш орқали қишлоқ жойларда янги ишчи ўринларини яратиш, йил давомида оқилона бандликни таъминлаш ва аҳоли даромадларини ошириш зарурлиги;

Бешинчидан, лимон етиштиришда замонавий логистика тизимини кенг жорий этиш, маҳсулотни халқаро талаблар ва стандартларга мос келадиган ҳолда саралаш, калибрлаш ва қадоқлаш тизимларини барпо қилиш, шунингдек, соҳада қайта ишлаш саноатини ривожлантириш орқали лимон

¹³ Муаллифнинг илмий-тадқиқотлари асосида тузилган.

маҳсулотларини босқичма-босқич экспорт салоҳиятини ошириш ва валюта тушумини кўпайтириб бориш устуворлик касб этади;

Олтинчидан, қайта ишловчи корхоналарни лимон маҳсулотларини етиштириш манбаларига максимал яқинлаштириш, кишлоқларда лимон етиштирувчи иссиқхона хўжаликлари учун ихчам саноат корхоналари ва мини цехлар ҳамда махсус саклаш омборхоналарини қуриш асосида соҳани саноат асосига ўтказиш, натижада ҳар бир бўғинда қўшилган қиймат яратилишига эришиш;

Еттинчидан, олимлар томонидан яратилган лимоннинг маҳаллий янги навларини ишлаб чиқаришга жорий этиш асосида ҳудудий кўчат етиштириш тизимини такомиллаштириш, лимон етиштириш бўйича илмий-тадқиқотлар ишлари олиб бориш, лимоннинг маҳаллий серхосил навларини яратиш, районлаштириш ҳамда янги навларни давлат реестрига киритиш ишларини амалга ошириш;

Саккизинчидан, аксарият фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорка ер эгалари лимон етиштириш агротехникаси, соҳада инновацион технологиялар билимларга ва бошқа маълумотларга етарлича эга эмасликларини ҳисобга олиб, лимон етиштирувчиларга лимонни етиштиришнинг замонавий усуллари юзасидан тавсиялар ишлаб чиқиш ҳамда методик ёрдам кўрсатиш, агротехник тадбирларни самарали ташкил этишда лимон етиштирувчиларни билим ва касбий маҳоратини ошириб бориш, жойларда ўқув семинарларини ташкил этиш бўйича мунтазам фаолият юритадиган тизим яратиш зарурияти юзага келди ва ҳоказолар.

1.2. Лимончилик тармоғи иқтисодий самарадорлигини баҳолашнинг услубий асослари

Маълумки, кишлоқ хўжалигида лимон етиштириш ва тармок самарадорлигини баҳолашда унинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш талаб этилади. Дунёвий илмий тажрибанинг тасдиқлашича, “самарадорлик”

категорияси иктисодиёт фанида олиб борилаётган тадқиқотларнинг асосий ўзаги бўлиб ҳисобланади.

Хўжалик юретишнинг ҳар бир тизимида самарадорликнинг ўзига хос мазмуни – ишлаб чиқаришнинг умум қабул қилинган шакли, унинг мақсадли йўналтирилганлиги, тизимга хос бўлган омиллар ва ишлаб чиқариш натижалари билан аниқланади.

Аввалги ва ҳозирги тажрибаларнинг тасдиқлашича, иктисодий сиёсат ва бевосита хўжалик фаолиятининг асосида “самарадорлик” масаласи асосий ўринга қўйилганда ижтимоий-иктисодий жиҳатдан ўсишга эришилади. Аксинча, “... самарадорлик масаласига етарли даражада эътибор бермаслик ва баҳоламаслик – ишлаб чиқаришда салбий натижаларга олиб келади”¹⁴.

Эркин иктисодий муносабатлар амал қилаётган бугунги шароитда самарадорлик инсоният фаолияти ва жамият тараққиётининг энг асосий тавсифи ва иктисодий фаннинг муҳим категорияси бўлиб ҳисобланади.

“Самарадорлик” тушунчаси латинча сўз бўлиб, фойда келтириш, натижадорлик маъноларини англатади. Қоюда тарикасида замонавий иктисодий адабиётларда “иктисодий самарадорлик” тушунчаси аҳамияти бўйича италян иктисодчиси Вильфредо Парето (1848-1923) томонидан киритилган назария орқали қўлланилади.

Парето назариясига кўра, “иктисодиётнинг самарали (оптимал) ҳолатини таъминлаш шундай жараёнки, унда жамиятнинг бир аъзосини фаровонлигини ошириш, бошқа бир аъзосининг ҳолатини ёмонлашувига олиб келади”. Парето сўзи билан айтганда, “ҳар қандай ўзгариш зарар келтирмайди, бироқ, айрим инсонларга фойда келтиради (ўзларининг баҳолаши бўйича), яхшиланиш ҳисобланади”¹⁵.

Таъкидлаш лозимки, ишлаб чиқариш самарадорлиги кўп қиррали характерга эга. Ишлаб чиқариш самарадорлигининг шакли ва моҳияти сиёсий-

¹⁴ Куликов И.М. Научная и инновационно-инвестиционная стратегия развития плодово-ягодного комплекса АПК, как важнейший резерв в формировании здорового организма человека в XXI веке // Сб. статей. - М. 2006. - 157 с. с ил. (С. 9-31).

¹⁵ <https://ru.wikipedia.org/wiki>

иктисодий тадқиқотларда самарадорликнинг турли белги ва шакллари ўзгаришини ҳисобга олишни кўзда тутди.

Классик иктисодчилар самарадорлик иктисодиётнинг марказий бўғини, асоси сифатида белгилайдилар. Уларнинг фикрича, иктисодий фан “бу самарадорлик ҳақидаги фандир” ва иктисодий самарадорлик тушунчасини ноёб ресурслар сарфи ва улардан фойдаланиш натижасида ишлаб чиқарилган товарлар ва кўрсатилган хизматлар ҳажми ўртасидаги муносабат ёки кам ресурслар сарфлаш эвазига маълум бир қийматдаги маҳсулот ишлаб чиқариш сифатида талкин этадилар¹⁶.

Ишлаб чиқариш самарадорлигининг моҳиятини очиб беришда “самара” ва “самарадорлик” тушунчаларини ажратиш зарур. Иктисодий самара – бу моддий неъмат ишлаб чиқаришга йўналтирилган инсон меҳнатининг натижаси. Ишлаб чиқариш самараси у қандай ресурслар (харажатлар) олганлигини баҳолашни акс эттира олмайди. Ресурслардан турли даражадаги фойдаланишда бир хил самара олиниши ёки бир хил ресурслар турли самара бериши мумкин. Яъни, эришилган манфаатли самара (натижа)ни ишлаб чиқариш харажатлари билан таққослаш зарур – бу иктисодий самарадорлик ҳақида энг оддий тасаввурга эга бўлиш имконини беради¹⁷.

Самарадорликни ошириш учун самара (натижа) бирлиги учун сарфланаётган харажатларни қисқартириш ёки моддий, молиявий ва меҳнат харажатлари миқдорига нисбатан олинаётган самара (натижа)ни кўпайтириш лозим.

¹⁶Аткинсон Э.Б., Стиглиц Дж.Э. Лекции по экономической теории государственного сектора: Учебник/ Пер. с англ. Под ред. Л.Л.Любимова. – М.: Аспект-Пресс, 1995. – 832 с.
Макконел К.Р. Экономикс. Принципы, проблемы и политика/ К.Р.Макконел, С.Л. Брю- М.: Изд-во Туран, 1996. - Т.1. - пер. с англ.

Кейнс Д.М. Общая теория занятости, процента и денег. М. 1978.
¹⁷ Глотко А.В. Повышение экономической эффективности регионального садоводства: монография. – Барнаул: Изд-во Алт.ун-та, 2006. – 295 с.
Грудкин А.А., Дацюк П.В., Клименко Ю.И., Свободин В.А., Сидоров В.К., Смирнов Г.Е., Шашлова Н.М. Эффективность сельскохозяйственного производства (вопросы теории и практики): учебное пособие/ Грудкин А.А. и др. М-во сел. хоз-ва Рос. Федерации, Рос. акад. кадрового обеспечения агропром. комплекса. – М.: [Рос. акад. кадрового обеспечения АПК], 2008. – 126 с.

Аграр иқтисодчи олим В.А.Свободиннинг фикрича “ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш шундай хўжалик юритишни талаб этадики, унда йўналтирилган бирлик маблағ (хар бир сўм) энг юқори даражада наф бериши, ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ҳажмини ўсиши, маҳсулот бирлигига сарфланаётган харажатлар миқдори қисқариши лозим”¹⁸.

Бундан кўринадики, битта хўжаликка тегишли бўлган самарадорлик жамият миқёсидаги самарадорликни ифода этмайди. Агар корхона ўз фаолиятини барча ишлаб чиқариш омиллари бўйича энг кам харажат билан амалга оширса, бундай ҳолат фақатгина алоҳида хўжалик юритувчи субъект фаолиятининг ишлаб чиқариш самарадорлиги ҳисобланади.

Жамият ишлаб чиқариши таркибий тузилмасини ҳисобга олганда республиканинг турли минтақаларида (ҳудудий) самарадорлик: “... иқтисодиёт тармоқлари ва унинг алоҳида соҳалари, корхоналар, ташкилотлар, хўжаликлар, шунингдек, алоҳида ишчи ходимлар самарадорлиги бир-биридан кескин фарқ қилади”¹⁹.

Ҳозирги глобаллашув шароитида жаҳон хўжалиги ва ташқи иқтисодий алоқалар самарадорлиги муҳим ва катта аҳамиятга эга бўлиб, самарадорлик категориясини интернационаллашувга ўзгаришига олиб келмоқда.

Самарадорлик ўз ичига иқтисодий ва ижтимоий самара компонентларини камраб олади. Иқтисодий самарадорлик ижтимоий самарани ўсишининг ўзаги ҳисобланади ва бевосита товар ишлаб чиқарувчиларнинг турмуш даражасини ўсишида акс этади.

Рус олими О.Ю.Мамедов иқтисодий самарадорлик тушунчасини талкин этишда иккита вазифани алоҳида ажратиб ўтиш лозимлигини таъкидлаган:

“... ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлигини (мамлакат миқёсида, ҳудудий, корхона, тармоқ), ресурслар ва харажатларнинг алоҳида турлари бўйича аниқлаш ва баҳолаш;

¹⁸ Свободин В.А. Интенсификация и эффективность сельского хозяйства// Науч.-техн. прогресс и эффективность агропром. Пр-ва. -М., 2001. – С. 172-180.

¹⁹ Методические рекомендации по определению экономической эффективности научных достижений в садоводстве/ сост. Косякин А.С. и др. - М., 2005. – 111 с.

– ишлаб чиқариш ва хўжалик қарорларида маҳсулот ишлаб чиқаришни ташкил этиш шакллари ва янги технологияларни жорий этишнинг энг яхши вариантларини иқтисодий асослаш”²⁰.

Қишлоқ хўжалигида иқтисодий самарадорликни баҳолаш учун ишлаб чиқариш самарадорлигини миқдор ва қиймат кўрсаткичларига ажратиш мумкин. Миқдор кўрсаткичларига қишлоқ хўжалик экинлари ва мева хосилдорлиги, чорва моллари маҳсулдорлиги, ишлаб чиқаришнинг меҳнат сиғими каби кўрсаткичлар киради. Қиймат кўрсаткичлари бўлиб: ялпи маҳсулот ёки ялпи даромадни жонли ва буюмлашган меҳнат харажатларига, қишлоқ хўжалик (хайдаладиган, суғориладиган) ер майдонларига, қишлоқ хўжалигида банд бўлган ўртача йиллик ходимлар сонига, сарфланган вақт миқдорига нисбати; бир гектар ер майдонига, ўртача йиллик ишчилар сонига нисбатан олинган фойда; рентабеллик даражаси ҳисобланади²¹.

Сўнгги йилларда қайта тикланмайдиган табиий ресурсларни сақлаш даражаси ва улардан оқилона фойдаланиш даражасини ўзида акс эттирувчи, аграр ишлаб чиқаришни атроф-муҳитга таъсири билан баҳоланувчи экологик-иқтисодий кўрсаткичларнинг роли ортиб бормокда. Бунда умумлашган кўрсаткич бўлиб, экологик-иқтисодий самарадорлик ҳисобланади ва у экологик хавфсизликни таъминлашда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш тадбирлари учун ҳақиқатда сарфланган харажатларни меъёрлар бўйича илмий асосланган харажатларга нисбати билан аниқланади.²²

Айрим олимлар томонидан қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштиришда самарадорликни баҳолаш учун асос сифатида сарфланаётган ресурсларнинг энергетик эквивалентини ҳисобга олиш бўйича ёндашув илгари сурилмокда. Самарадорликнинг энергетик кўрсаткичлари етарлича барқарор бўлиб, иқтисодиётда рўй берадиган айрим ўзгаришларга боғлиқ

²⁰ Мамедов Р.Ш. Антикризисный механизм хозяйствования в АПК России. - М., Агри-Пресс, 2000 г. – 90 с.

²¹ Минаков И.А. Экономика сельского хозяйства; Инфра-М- 2015; 352 с.

²² Глотко А.В. Повышение экономической эффективности регионального садоводства: монография-Барнаул: Изд-во Алт.ун-та, 2006. – 295 с.

бўлмайди. Лекин, қишлоқ хўжалик экинларини етиштиришда қўлланиладиган технологияларни ўзгаришини аниқ акс эттиради.

Бундай ёндашувда асосий кўрсаткич бўлиб, энергетик самарадорлик коэффиценти – маҳсулотда аккумуляция қилинган энергия миқдорини ушбу маҳсулотни ишлаб чиқариш учун сарфланган харажатларга нисбати ҳисобланади. Бунда ишлаб чиқаришга сарфланган энергия миқдори (унинг ўзгариши) тўғридан-тўғри энергия сарфлари (ёқилги энергияси, электроэнергия ва иссиқлик), унинг буюмлашган харажатлари (минерал ўғитларда, гербицидларда, кимёвий препаратларда ва бошқалар), механизация воситаларининг энергия сиғими ва жонли меҳнатнинг энергия харажатлари оркали аниқланади²³.

Иқтисодий самарадорликни аниқлаш қуйидаги кўрсаткичлар бўйича аниқланади:

1. Ялпи маҳсулотнинг жонли ва буюмлашган меҳнат харажатларига боғлиқлиги, $I_{ям}$:

$$I_{ям} = \frac{ЯМ}{X_{кич} + A_{ф} * C_{к}} \quad (1)$$

Бу ерда:

$ЯМ$ – ялпи маҳсулот қиймати, аниқланган оралиқ даврдаги ишлаб чиқариш;

$X_{кич}$ – кундалик ишлаб чиқариш харажатлари;

$A_{ф}$ – ўртача йиллик асосий ишлаб чиқариш фонд қиймати;

$C_{к}$ – асосий фонднинг (капитал маблағ) самарадорлик коэффиценти.

2. Ишлаб чиқарилган маҳсулотни жонли ва буюмлашган меҳнат харажатларига муносабати, $I_{мк}$:

$$I_{мк} = \frac{МК}{X_{кич} + A_{ф} * C_{к}} \quad (2)$$

Бу ерда:

²³ Нанаенко А.К. Эффективность производства сельскохозяйственных культур // Экономика сельского хозяйства России. №3. 2007 – С. 29-30.

$МК$ – ишлаб чиқарилган маҳсулот қиймати.

Ушбу кўрсаткич меҳнат харажатиға ялпи даромад муносабати, деб номланади. Бунда, ишлаб чиқариш фаолияти натижаларига эмас, балки, молиявий жараёнларни ифодалайди.

3. Соф даромаднинг жонли ва буюмлашган меҳнат харажатларга муносабати, I_{co} :

$$I_{co} = \frac{CD}{X_{oic} + A_{\phi} * C_{\kappa}} \quad (3)$$

Бу ерда:

CD – корхона соф даромади, қўшимча маҳсулот қийматининг пул билан белгиланган ифодаси, ялпи ёки сотилган маҳсулот қиймати орасидаги фарк ва ишлаб чиқаришга кетган харажатлар.

Соф даромад яратилган ва олинган қисмга ажратилади. Биринчи ҳолат бўйича барча ишлаб чиқарилган маҳсулот ва уни ишлаб чиқаришга кетган харажатлар ўлчами, иккинчиси бўйича эса фақат сотилган маҳсулот нисбати ҳисобланади.

Сотишдан олинган фойда мутлақ (абсолют) кўрсаткич бўлиб, уни аниқ самарадорлик кўрсаткичларида ҳисоблаш мумкин. Чунки, улар сотишдан олинган тушум ҳолатида самара ва харажатларни ҳисоблашда катнашади.

Рентабеллик кўрсаткичи юқори манфаатда ифодаланади:

1. Маҳсулот рентабеллиги, P_M :

$$P_M = \frac{\Phi}{M_T} * 100\% \quad (4)$$

Бу ерда:

Φ – фойда; M_T – маҳсулот таннарни.

2. Асосий ва айланма воситалар рентабеллиги (фойда меъёри), P_{aav} :

$$P_{aav} = \frac{\Phi}{AB + A_{\kappa}B} * 100\% \quad (5)$$

Бу ерда:

AB – асосий воситалар; $A_{\kappa}B$ – айланма воситаларнинг ўртача қолдиғи.

3. Корхона маблағлари рентабеллиги, $P_{км}$:

$$P_{км} = \frac{\Phi}{M_k} * 100\% \quad (6)$$

Бу ерда:

M_k – корхонанинг барча мулкый киймати.

Бундан ташқари, Г.А.Кочьян ва Ж.А.Шадриналарнинг фикрича, “лимончиликда ва умуман мевачиликда ишлаб чиқариш самарадорлиги кўп поғонали, кўп компонентли ва кўп йўналишли ўта мураккаб жараёндир.” Шунингдек, самарадорлик омилларини ишлаб чиқаришнинг ҳар бир босқичига боғлиқ ҳолда бўлиб кўрсатишни маъқул кўрадилар. Масалан, “... лимон кўчатларини экишга тайёргарлик жараёни босқичида, лимон ўсимлигини қандай турдаги иссиқхонада парвариш қилиш, лимон учун қандай экиш схемасини ва навини танлаш ва бошқа омилларни ҳисобга олиш керак бўлса, ишлаб чиқариш жараёнида эса кўчатларни ҳосилдорлиги, етиштириш агротехнологияси каби омиллар ҳисобга олинади”²⁴. Етиштирилган маҳсулотни сотиш жараёнида эса меванинг стандарт талабларига тўғри келиши, маҳсулот таннархи ва сотиш баҳолари муҳим ҳисобланади.

Лимончилик хўжалик фаолияти тахлили, биринчи навбатда, хўжалик ҳажмини аниқлаш билан қуйидаги кўрсаткичлар бўйича бошланади:

- солиштирма баҳолардаги ялпи маҳсулот киймати;
- сотиш баҳосидаги товар маҳсулотлари киймати;
- асосий ишлаб чиқариш фондининг ўртача йиллик киймати;
- ишчиларнинг ўртача йиллик сони;

Лимоннинг сотиш тизими самарадорлиги паст бўлганлиги боис, олинadиган фойданинг даражаси камайиб боради. Чунки, лимон даромадининг асосий қисми бевосита воситачи ва олиб сотарларга тақсимланади. Лимон сотишдан юқори даромад олиш учун кўпроқ фойда

²⁴ Е.А. Егоров, Ж.А. Шадрина и Г.А. Кочьян «Экономические условия устойчивого развития промышленного садоводства юга России» Садоводство и виноградарство. №1. 2012.

келтирадиган йўллари кенгайтириш билан бир қаторда амалдаги савдо тармоклари билан ҳам боғланиш мақсадга мувофиқ.

Юкоридагилардан келиб чиққан ҳолда, бизнингча, лимончиликнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб, иктисодий самарадорликни баҳолаш учун қуйидаги кўрсаткичлар тизимидан фойдаланиш лозим:

- ялпи ҳосил;
- 100 м²дан олинган лимон ҳосили миқдори;
- 1 туп лимон дарахтидан олинган ҳосил миқдори;
- сарфланган меҳнат харажатлари ҳисобига етиштирилган маҳсулот бирлиги;
- харажатлар таркиби ва турлари бўйича (кўчатлар сони, бутоклаш (шакл бериш) ва ҳоказолар);
- етиштирилган маҳсулот бирлигининг умумий таннарни;
- маҳсулот бирлигини ўртача сотиш баҳоси;
- 1 кг ёки 1 центнер етиштирилган лимон ҳисобига миқдор ва қиймат ифодасидаги минерал ва маҳаллий ўғит, кимёвий препаратлар ва суғориш харажатлари миқдори;
- 100 м² ҳисобига миқдор ва қиймат ифодасидаги минерал ва маҳаллий ўғит, кимёвий препаратлар ва суғориш харажатлари миқдори;
- ялпи даромад;
- 1 кг ёки 1 центнер маҳсулот турлари ҳисобига олинган фойда;
- рентабеллик даражаси.

Лимон етиштиришга тааллуқли бўлган харажатлар таркиби қуйидагилардан иборат: кўчат материаллари иссиқхоналарни (ҳимояланган майдон) қуриш ва таъмирлаш; ўсимликларни ҳимоя қилиш воситалари; минерал ва маҳаллий ўғитлар; транспорт харажатлари; сув билан таъминлаш харажатлари; иш ҳақи ва ижтимоий ажратмаларга тўловлар; бошқа эҳтиёжларга сарфланадиган харажатлар.

Лимон етиштиришнинг иктисодий самарадорлигини аниқлашнинг асосий индикаторлари сифатида:

- 100 м²дан лимон олишга сарфланган меҳнат ва моддий воситалар харажатлари;
- 100 м² ҳисобига олинадиган лимон миқдори ва қиймати;
- 1 кг ёки 1 центнер лимон ҳисобига олинган фойда миқдори;
- 1 ишчи ходим ҳисобига олинган лимон миқдори ва қийматини келтириб ўтиш лозим.

Бозор иктисодиёти шароитида директ-костинг тизимидан фойдаланмасдан, яъни, ишлаб чиқаришнинг зарарсизлик нуқтасини (рентабеллик чегарасини) ҳисоб-китоб қилмасдан ишлаб чиқаришда юқори иктисодий самарадорликка эришиб бўлмайди. Бундай таҳлил харажатларни шартли доимий ва шартли ўзгарувчан харажатларга ажратишга, ишлаб чиқариш омилларининг мавжудлиги ва уйғунлигига, харажатлар ва фойданинг ишлаб чиқариш ҳажмлари билан ўзаро алоқаларини таҳлилларига асосланади²⁵.

Маҳсулот сотишдан зарар келтирмайдиган рентабеллик чегараси даражаси (оптимал рентабеллик) $P_{дч}$ қуйидаги формула билан аниқланади:

$$P_{дч} = Z_{шд} * T / MD \quad (7)$$

Бу ерда:

$Z_{шд}$ – шартли-доимий харажатлар, минг сўм;

T – маҳсулот сотишдан тушган тушум, минг сўм;

MD – маржинал даромад, минг сўм,

$$MD = B - Z_{шў} \quad (8)$$

Бу ерда:

$Z_{шў}$ – шартли ўзгарувчан харажатлар, минг сўм.

Маҳсулот чегараси миқдори ($M_ч$) кўрсаткичи, натура холида шундай маҳсулот миқдорини аниқлаш имконини берадики, шундай ҳажмдан кам маҳсулот ишлаб чиқариш зарар келтириши мумкин.

$$M_ч = Z_{шў} / MD_1 \quad (9)$$

Бу ерда:

²⁵ Егоров Е.А. ва бошқ. Экономическая эффективность производства и сбыта плодов. - Краснодар: КГАУ, 2005. - 179 с.

МД1 – маҳсулот бирлиги ҳисобига олинган маржинал даромад, минг сўм.

Рентабеллик чегараси маҳсулот бирлиги тўлиқ таннархига тўғридан-тўғри боғлиқ ва майдон бирлигидан маҳсулот чиқиши ва ишлаб чиқариш ҳажми ҳамда ўртача сотиш баҳосига тескари боғлиқликда бўлади.

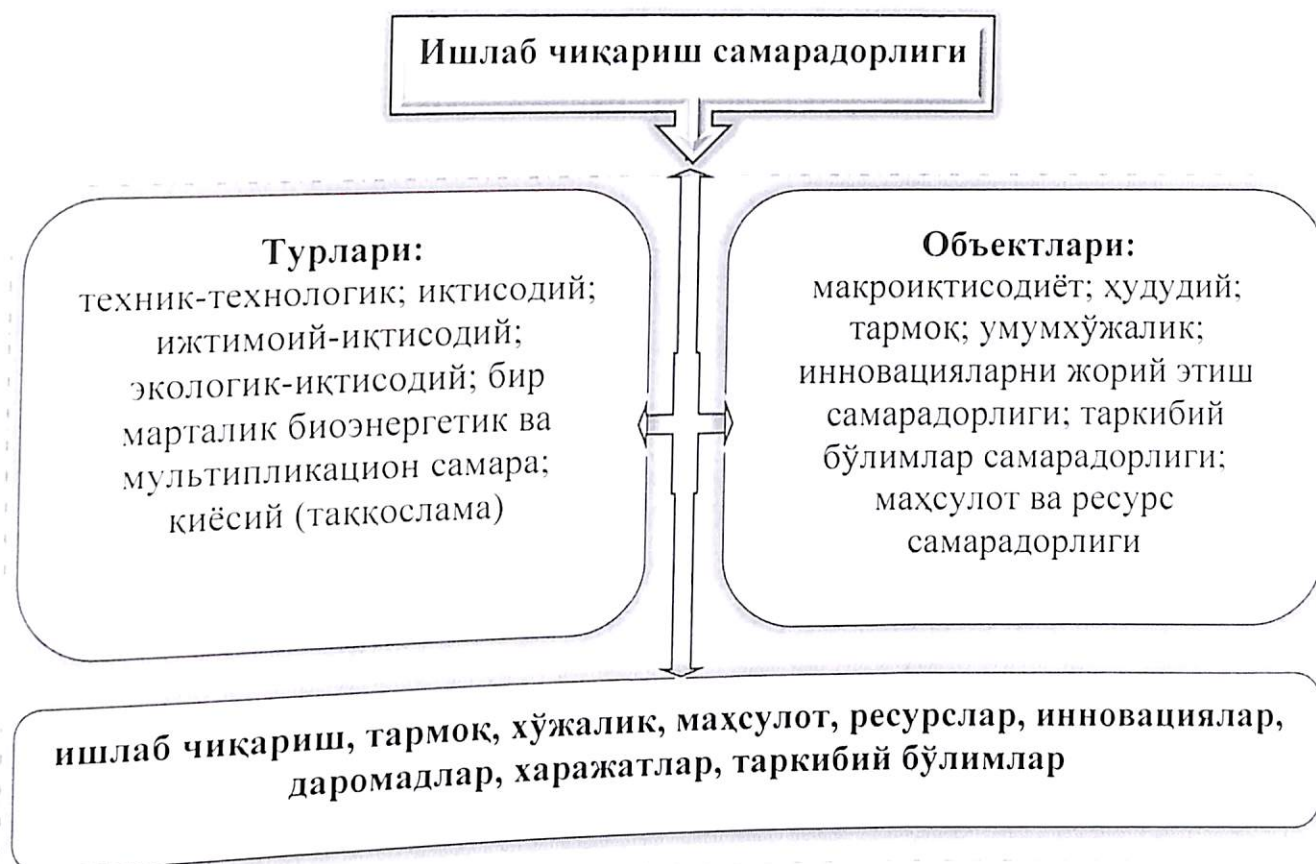
Ҳақиқий кўрсаткичларни аниқлаш ва таҳлил қилиш асосида ишлаб чиқариш самарадорлигининг белгиланган даражасига мос келувчи параметрларини, яъни сотиш баҳоси, фойда ва рентабелликнинг белгиланган даражаси, жами доимий ва ўзгарувчан харажатлар улуши даражаси, маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотишнинг зарурий ҳажми ҳисоб-китобини амалга ошириш мумкин.

Самарадорлик турлари ва объектларини аниқлашнинг умум қабул қилинган ёндашувлари самарадорлик мезонларини танлашда максимал даражада асослаш имконини беради. Лимон етиштириш ва лимон кўчати тайёрлашда самарадорликнинг умум қабул қилинган объектларига қўшимча равишда маҳсулот ва ресурс самарадорлиги, инновацияларни жорий этиш самарадорлиги ва таркибий бўлинмаларнинг фаолияти самарадорлигидан фойдаланиш лимончиликни фаолият юритиши иқтисодий самарадорлигини янада тўлиқроқ намоён этиш имконини беради (1.3-расм).

Тармок, умумхўжалик ва маҳсулот самарадорлиги мезонларини танлаш бўйича олимларнинг фикрлари турлича бўлиб, уларни бир қисми самарадорлик мезони фойда ҳисобланишини таъкидлашса, иккинчи гуруҳ олимлар эса фойдани ресурслар сарфи ҳамда жонли ва буюмлашган меҳнат харажатлари билан солиштириш (таққослаш) зарурлигини эътироф этишган.

Бундан ташқари, ҳозирги замон аграр иқтисодчи олимлари томонидан аграр соҳада ишлаб чиқариш самарадорлиги мезонлари сифатида қуйидагиларни алоҳида ажратиб кўрсатилиши таъкидланган²⁶:

²⁶ Глотко А.В. Повышение экономической эффективности регионального садоводства: монография. - Барнаул: Изд-во Алт.ун-та, 2006. - 295 с.; Шалыпина И.П. Организационно-экономические аспекты системы ведения садоводства в условиях развития интеграционных процессов: монография//: Мичуринского государственного аграрного университета, 2008. - 238 с.

1.3-расм. Лимончиликда ишлаб чиқариш самарадорлиги турлари ва объектлари²⁷

– кишлок хўжалиги юритиш тизимини ўзлаштирилганлик даражасини акс эттирувчи ва ҳосилдорлик кўрсаткичи билан тавсифланувчи ишлаб чиқаришнинг технологик самарадорлиги мезонлари;

– кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни таъминлаш учун ўзини-ўзи молиялаштириш имкониятини белгиловчи иқтисодий самарадорлик мезонлари (рентабеллик, молиявий барқарорлик, тўловга қобилиятлилик);

– ҳудудларнинг ијтимоий ривожланиши даражасини белгиланган меъёрга етганлик ҳолатини ифодаловчи ијтимоий самарадорлик омиллари (аҳоли турмуш даражасининг демографик, иқтисодий ва ијтимоий кўрсаткичлари).

Агросаноат мажмуининг алоҳида соҳаси сифатида лимончилик иқтисодий самарадорлигини аниқлаш учун самарадорлик мезонлари – кўрсаткичлар йиғиндисини назарда тутди. Самарадорлик мезонларини умумлаштириш лимончилик тармоғи фаолиятининг якуний мақсадларини

²⁷ Муаллифнинг илмий-тадқиқотлари асосида тузилган.

ифодалайди. Ривожлантириш стратегиясини аниқлашда миқдор ва сифат жиҳатдан комплекс кўрсаткичлар тизимини тузиш имконини беради. Тармокни ривожланишининг истикболли йўналишларини белгилайди.

Иктисодий самара ва иктисодий самарадорликнинг умумий ва хусусий мезонларидан фойдаланиш ташки муҳит билан корхона алоқаларининг турли-туманлиги, ички хўжалик муносабатларининг алоҳидалиги (автономлиги) ишлаб чиқариш муносабатлари ва ишлаб чиқариш кучларининг бир-бирига ўзаро узвий алоқада фаолият юритишини шарт қилиб қўяди.

Иктисодий самарадорликнинг баҳолашда иккита ёндашув асосий ҳисобланади: харажатли ва ресурсли²⁸. Ресурсли ёндашувда барча ресурсларни (шу жумладан, жонли меҳнат, ер, табиий ресурслар) қўллашдан самара олинади, деб эътироф этилган. Харажатли ёндашувда эса, жонли ва буюмлашган меҳнатни истеъмол қилиш натижаси самара ҳисобланади. Маъно жиҳатдан ушбу ёндашувлар бир-бирига жуда яқин, яъни айрим ресурсларни (ер, табиий ресурслар) ҳисобга олмаган ҳолда турли ресурсларни истеъмол қилиш якуний натижада жонли ва буюмлашган меҳнат харажатларида акс этади.

Иктисодий адабиётларда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши учун самарадорликнинг умумлашган кўрсаткичи, маҳсулот ишлаб чиқариш, умумхўжалик ва тармок фаолиятининг асосий мезони сифатида рентабеллик даражаси ҳисоб-китобини амалга ошириш бўйича услубиёт ҳам мавжуд. Унга мувофиқ ушбу мезон қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларида харажатларни қисқартириш ва фойдани максималлаштириш бўйича чора-тадбирларни амалга оширишни акс эттиради.

Бироқ, бизнинг фикримизча, самарадорликка фақатгина кўрсаткичлар тизими орқалигина ҳар томонлама батафсил тавсиф бериш мумкин. Шунинг ҳисобга олиб, назарий тадқиқотлар давомида тизимли ёндашув услубиётдан

²⁸ Глотко А.В. Повышение экономической эффективности регионального садоводства: монография. - Барнаул: Изд-во Алт.ун-та, 2006. - 295 с.
Егоров Е.А., Парамонов П.Ф., Синяговская Ж.Г. Экономическая эффективность производства и сбыта плодов. - Краснодар: КГАУ, 2005. - 179 с.

фойдаланган ҳолда лимончиликда иқтисодий самарадорлик кўрсаткичлари тизимини шакллантириш модели ишлаб чиқилди (1.4-расм).

1.4-расм. Лимон етиштиришнинг иқтисодий самарадорлиги кўрсаткичлари тизимини шакллантириш модели²⁹

Мазкур моделни лимончилик тармоғида жорий этиш ҳисобига 25-30 фоизгача лимон етиштиришнинг иқтисодий самарадорлигига эришиш имкони пайдо бўлади.

Лимон етиштиришнинг иқтисодий самарадорлиги ишлаб чиқариш ресурсларидан фойдаланиш, тармоқлараро алоқаларнинг ривожланганлиги ва хўжалик юртишнинг якуний натижалари билан бевосита боғлиқлиги асосида самарадорлик мезонлар кўрсаткичларини белгилайди.

²⁹ Муаллифнинг илмий-тадқиқотлари асосида тузилган.

Умуман олганда, лимон етиштириш самарадорлигини тўлақонли ва ҳаққоний баҳолаш лимончиликни барқарор ривожлантиришнинг иқтисодий жиҳатларини таъминлашда асос ҳисобланади. Биринчи навбатда, лимон етиштиришда тадбиркорлик субъектларининг уйғунлигини таъминлаш механизми шарт-шароитларини таҳлил қилиш, бизнесни ташкил этиш ва иш юритиш борасида маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнини баҳолаш имконини беради. Бу эса, ихтисослашган лимончилик ҳудудларини кенгайтириш, бир ҳудудда лимон ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш, янги иш ўринларини ташкил этиш, барқарор ижтимоий-иқтисодий ривожланишни таъминлаш ва пировардида эса аҳоли турмуш даражасини янада ошириш имконини беради.

1.3. Хорижий давлатларнинг лимончилик тармоғини ривожлантириш бўйича аҳамиятга молик тажрибалари ва улардан фойдаланишнинг асосий йўналишлари

Цитрус ўсимликлари, хусусан, лимончилик тармоғини ривожлантириш бўйича дунёда етарли тажрибалар тўпланган бўлиб, у ёки бу мамлакатда лимончиликни ривожлантириш борасида амалга оширилаётган тадбирлар ва ушбу тармокни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш бўйича тажрибаларини ҳар томонлама чуқур ўрганиш ва ундан республикамиз шарт-шароитига мос бўлган жиҳатларидан фойдаланиш бўйича тавсияларни ишлаб чиқишда муҳим аҳамиятга эга.

Умуман олганда, дунёда цитрус ўсимликлар жуда хилма-хил бўлиб, улар орасида апельсин, мандарин, лимон, грейфрут энг кўп тарқалган. Цитрус ўсимликларининг асосий келиб чиқиши географияси Шимолий Ҳиндистон ва Шимолий Бирмага бориб тақалади.

Лимоннинг ватани эса Жанубий-Шарқий Осиё ҳисобланади. Улар Хитой, Япония, Ҳиндистон, Покистон, Исроил, Миср, Испания, Италия, Греция, Франция, АҚШнинг жанубий қисмида, Мексика, Бразилия ва бошқа давлатларда кенг тарқалган. Ушбу давлатларда лимон дарахтининг бўйи 7 метргача етади.

Айтиш лозимки, аксарият мамлакатларда лимонзорлар очик майдонларда етиштирилиши ва улар учун қулай тупроқ-иклим шароити мавжудлиги лимон етиштиришдаги юкори кўрсаткичларга эришилишида муҳим омил бўлганлигини эътироф этиш лозим.

Статистик маълумотларга кўра, дунёда 100 дан ортиқ мамлакатларда йилига жами 17 млн. 384 минг тоннадан ортиқ лимон етиштирилади. Энг йирик лимон етиштирувчи мамлакат бу Ҳиндистон давлати ҳисобланади. Ушбу давлатда қарийб, йилига 3 млн. тоннага яқин лимон етиштирилади. Иккинчи ўринда Мексика (2,5 млн. тоннага яқин), кейинги ўринда Хитой Халқ Республикаси (2 млн. 300 минг тонна), ундан кейинги ўринларда эса Аргентина ва Бразилия мамлакатлари (1 млн. тоннадан ортиқ) туради. Қолган бошқа барча мамлакатларда лимон ишлаб чиқариш ҳажми 1 млн. тоннадан кам. Таъкидлаш жоизки, лимон етиштириш бўйича Ўзбекистон дунёда 100 дан ортиқ мамлакат ичида 86 ўринни эгаллайди.

Экин майдонининг ҳажми жиҳатидан ҳам биринчи ўринда Ҳиндистон давлати эгаллагани ҳолда, 258 минг гектар майдонда лимон етиштирилади. Ундан кейинги ўринларда Мексика – 163466 га, Хитой – 106844 га, Аргентина – 52394 га, Бразилия – 47279 га ва АҚШ – 22055 га каби давлатлар эгаллайди.

Аҳоли жон бошига лимон етиштириш бўйича эса Аргентина давлати пешқадам бўлиб, жон бошига ўртача 37,72 кг. ни ишлаб чиқарилади. Иккинчи ўринни Мексика (19,48 кг), учинчи ўринни эса Испания (18,4 кг) давлатлари эгаллайди. Ҳосилдорлик кўрсаткичи бўйича энг юкори кўрсаткич АҚШда кузатилган бўлиб, гектаридан 37270 кг. гача маҳсулот етиштирилган. Худди шунингдек, энг юкори кўрсаткич Аргентинада (32 033,1 кг.), Туркияда (28 322,2 кг.), Бразилияда (26 700,1 кг.) ҳамда Хитой давлатларида (21 806,2 кг.) тўғри келган (1.1-жадвал).

Цитрус мева ишлаб чиқарувчи аксарият мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, лимон етиштириш асосан кооперация муносабатлари асосида ташкил қилинган. Жумладан, Европа Иттифоқи мамлакатларида лимон маҳсулотларининг 85 фоизи, Японияда 80 фоизи, АҚШда 30 фоизи қайта

ишлаш корхоналари билан кооперация асосида бирлашган фермер хўжаликлари томонидан етиштирилади. Фермер хўжаликлари томонидан ишлаб чиқарилган лимон маҳсулотлари асосан кооперативлар орқали сотилади. Кооперативларнинг асосий фаолияти қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сақлаш ва қайта ишлашга қаратилган. Шунингдек, улар ишлаб чиқариш ресурслари билан таъминлаш, кредитлар бериш каби фаолият турлари билан ҳам шуғулланади.

1.1-жадвал.

Лимон етиштирувчи мамлакатларнинг маҳсулот ишлаб чиқариш асосий кўрсаткичлари (2020 йил)³⁰

Мамлакат номи	Экин майдони, га	Ҳосилдорлик, кг/га	Йиллик ишлаб чиқариш, тонна	Аҳоли жон бошига, кг
Ҳиндистон	258 000	11 542,6	2 978 000	2,228
Мексика	163 466	14 864,5	2 429 839	19,48
Хитой	106 844	21 806,2	2 329 863	1,672
Аргентина	52 394	32 033,1	1 678 337	37,72
Бразилия	47 279	26 700,1	1 262 353	6,025
Испания	43 292	19 813,3	857 754	18,383
Туркия	30 033	28 322,2	850 600	10,526
АҚШ	22 055	37 270,5	822 000	2,228
Ўзбекистон	1 655,5	7 563,6	32 107	0,028

АҚШ қишлоқ хўжалигида турли хилдаги меваларни етиштиришга ихтисослашиши асосий ўринлардан бирини эгаллайди. Мевали боғлар қаторида лимон етиштириш ҳам шаҳар ёнидаги провинцияларда эмас, балки боғдорчилик учун табиий-иқлим шароити жуда қулай бўлган штатларда мужассамлашган. Булар Калифорния ва Флорида штатларидир.

АҚШда фермер хўжаликларини турли хил хизмат кўрсатувчи кооперативларни ташкил этишга ҳам алоҳида эътибор қаратилган. Шу ўринда, “Heartland” кооперативининг тажрибасини мисол тариқасида келтириш

³⁰ Интернет маълумотлари асосида тайёрланган.

мумкин. Мазкур кооператив фаолияти фермерларни минерал ўғит, кимёвий воситалар, кўчатлар билан таъминлашга қаратилган. Кооператив фермерлар буюртмасига асосан минерал ўғитлар ва кимёвий воситаларни тўғридан-тўғри Европа давлатларидаги кимё заводларидан сотиб олади.

Шу билан биргаликда кооператив фермерлар буюртмасига биноан минерал ўғитларни соф ёки аралаштирилган ҳолда ўз транспорти билан фермернинг даласига етказиб бериш ва ўсимликларга кимёвий ишлов бериш хизматларини ҳам амалга оширади. Кооператив бундай хизматлар кўрсатиш билан биргаликда фермер томонидан етиштирилган маҳсулотларни сотиб олиш билан ҳам шуғулланади. Кооператив маҳсулот сифатини текшириб, уни Товар Биржалари нархларидан пастрок баҳоларда сотиб олади. Шу билан бирга, кооператив ўзининг мижози бўлган фермерларга минерал ўғит ёки бошқа турдаги ресурсларни сотиб олиш учун имтиёзли кредит бериш билан ҳам шуғулланади.

АҚШ қишлоқ хўжалик Департаменти томонидан фермерга кредитлар ва қарзлар олишига ёрдам бериш механизми ишлаб чиқилган. Бу муассаса бепул ахборот хизматларини кўрсатиш билан бирга, фермерларга молиявий маблағлар тақдим этишда турли ташкилотлар манфаатдорлигини ошириш мақсадида кредиторларга қарз сармоясининг 90 фоизи миқдорида давлат қароқчиликларини беради. АҚШда ҳар бир штат ва ҳатто, муайян ташкилот даражасида қишлоқ хўжалигидаги тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш ва молиявий ресурслар билан таъминлаш бўйича дастурлар ишлаб чиқилган.

Хусусан, АҚШда лимон ва бошқа мева маҳсулотларини етиштирувчиларни асосий молиялаш манбаи кредит карточкалари ҳисобланади. Бугунги кунда бундай маблағлардан, лимон ва бошқа мева етиштиришга ихтисослашган фермерларнинг 29 фоизи фойдаланади.

Хитойда боғдорчиликни (ушбу давлатда ҳам турли хил мева боғларга ихтисослашиш асосий ўринни эгаллайди) қўллаб-қувватлаш тизими ўзи хос хусусиятларга эга. Хитой бошқа мамлакатларга нисбатан қишлоқ хўжалиги

учун, айникса, боғдорчилик учун энг кўп субсидиялар ажратувчи давлатлар каторида алохида ажралиб туради.

Хитойда чўл ҳудудларида иссиқхона қуриш ва у ерда лимон етиштириш бўйича катта тажриба тўпланган. Шимолий-Жанубий Хитойнинг Гансу провинциясида Гоби чўл ҳудуди мавжуд бўлиб, 2009 йилдан бошлаб, бу ерда чўл ерларида ёппасига иссиқхоналар қуриш дастури ишга туширилган.

Гоби чўлида иссиқхоналарда лимон етиштириш бир катор афзалликларга эга, биринчидан, етарли микдордаги қуёш ёруғлиги мавжудлиги, тун билан куннинг ҳароратидаги кескинлик тупрокда озуқа элементларини тўпланишига ёрдам беради.

Иссиқ ва қуруқ ҳаво эса кўпчилик зараркунанда ва касалликларни ривожланишига имконият бермайди. Иссиқхоналар юқори технологияларга асосланган ускуна ва жиҳозлар билан таъминланган. Минерал ўғит ва сув сарфини назорат қилиш билан бирга намлик ва ҳароратни ҳам бир меъёрида ушлаб туришда муҳим роль ўйнайди.

Буларнинг барчаси телефон апаратыга мобил илова шаклида уланган. Масалан, «Greenhouse Manager» мобил иловаси орқали иссиқхона ичидаги ҳарорат, намлик, сув сарфи каби кўрсаткичларни назорат қилиш мумкин бўлади. Айникса, иссиқхоналарда томчилатиб суғориш технологиясини жорий этилганлиги сувни икки баравар тежаш имконини беради.

Бундан ташқари, ўғит сифатида субстрат, чириган барглар, сомон қолдиқлари ва қорамол ва кўй-эчкиларни чиқиндиларидан кенг фойдаланилади.

Ушбу иссиқхоналар асосан давлат томонидан қурилиб фермер ва тадбиркорларга ижара шаклида берилади. Бундан ташқари, уларга имтиёзли паст фоизли, узоқ муддатли кредитлар ҳам тақдим этилади. Ижара пули эса йил якуни бўйича ҳосил сотилгандан кейин ушлаб қолинади.

Агар жаҳон амалиётига мурожаат қиладиган бўлсак, фермер ва томорқа хўжаликлари ўзларининг бир катор муаммоларини ҳал қилишининг энг

макбул йўлларида бири бу турли кооперативларга бирлашган ҳолда фаолият олиб боришларидир.

Россия иктисодиётида хўжалик юритишнинг кооператив шакли бу янгилик эмас. Биринчи кооператив тузилмалари Россия империяси давридан шаклланиб келган бўлиб, улар ўз фаолиятларини муваффақиятли тарзда олиб боришган. Совет тузуми даврида бу кооперативлар истеъмол кооперативларига айлантирилган. Кооперативларнинг яшовчанлигининг асосий шартларидан бири бу кооператив аъзолари ўртасидаги ишонч ва адолатнинг мавжуд бўлишидир.

Масалан, "Россиянинг Нижгород худудида ҳозирда 40 дан ортиқ турли йўналишдаги кооперативлар фаолият юритаётган бўлиб, улардан 10 га яқини мевачилик ва иссиқхона хўжалиги билан шуғулланади. Ушбу кооперативларга йилига 50-100 кг мева маҳсулотлари етиштирадиган томорка эгалари ҳам, катта миқдордаги маҳсулот етиштирувчи йирик фермер хўжаликлари ҳам аъзо бўлишган бунда худуддаги барча турдаги катта-кичик ишлаб чиқарувчилар барчаси камраб олинган"³¹. Ушбу кооперативларнинг фаолиятини ва унинг аъзо бўлган хўжаликларни янада ривожлантириш учун бир қатор мақсадли кредитлар жорий этилган.

Россия ҳукумати бундай қатламдаги субъектларини қўллаб-қувватлаш ва мевачилик тармоғи ва иссиқхона хўжаликларини ривожлантириш учун паст фоизли, яъни 5 фоизли 2 йилдан 5 йилгача бўлган имтиёзли кредитлар бериш дастурини ишга туширган. Бундай кредитлар қуйидаги мақсадлар учун берилади:

- иссиқхона қуриш ва реконструкция қилиш учун керакли материаллар сотиб олишга;
- наводор кўчатлар, уруғликлар сотиб олиш учун;
- кимёвий препаратлар, минерал ўғитлар сотиб олишга;

³¹ Особенности и проблемы кредитования сельского хозяйства в России. Электронный научный журнал «Аэкономика и сельское хозяйство» 2015 год.
<https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-i-problemy-kreditovaniya-selskogo-hozyaystva-v-rossii>.

– ресурстежамкор технологияларни жорий қилишга имкон берувчи ускуна ва жиҳозларга (томчилатиб сугориш, намлик, сув сарфини назорат қилувчи ускуналар ва бошқалар);

– бошқа мавсумий тадбирлар ва айланма маблағлар учун ва ҳоказо.

Кредитлаш Россия қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг муҳим дастакларидан бири бўлишига қарамасдан, банклар аграр соҳага маблағ беришдан унча манфаатдор эмас. Шу боис, давлат кредит қайтарилишини кафолатлашни ва кредит фоиз ставкаларини бир қисмини қоплаб беришни ўз зиммасига олади.

Демак, қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларини кредитлашда давлат томонидан субсидиялар ажратиш муҳим аҳамият касб этиб бормоқда. Шу тариқа, аграр соҳани кредитлашда давлатнинг роли ортиб бормоқда.

Германияда 4221 тага яқин мустақил хизмат кўрсатувчи кооперативлар ташкил қилиниб, улар ўз фаолиятини Ф.В.Райффайзен тамойиллари асосида олиб боради. Боғдорчиликка ихтисослашган ҳар бир фермер кооперация тамойиллари асосида битта ёки бир нечта кооперативга аъзо бўлиши мумкин. Райффайзен ташкилоти Германия иқтисодиётида ва қишлоқ жойлардаги аҳолини иш билан таъминлашда муҳим аҳамиятга эга бўлган ташкилот ҳисобланади.

Бугунги кунда ушбу ташкилот тизимидаги “кооперативларда 140 мингга яқин мутахассис иш билан банд. Мамлакатда ҳар йили 3,7 млрд. литрдан ортиқ мева ва узум шартбатлари ҳамда нектарлари ишлаб чиқилиб, унинг экспорт салоҳияти 1,3 млрд. литрни ташкил қилади³².

Қайта ишлаш корхоналарида маҳаллий ускуналар ўрнатилган бўлиб, улар ҳозирги замон талабларига тўлиқ жавоб беради ва бу технологиялар турли хилдаги меваларни (уруғли, данакли ва резавор) қайта ишлашга мўлжалланган. Германия тажрибасини ўрганиш асосида мамлакатда мева ва

³² Уколова Л.В. Корпоративные организации Германии: законодательство, структура деятельность. Белгород: 1998 г.

узум маҳсулотларини етиштириш ва уларни қайта ишлашни ривожлантиришда қуйидагиларга асосий эътиборни қаратиш лозим, деб ҳисоблаймиз.

Жумладан, етиштирилган маҳсулотни то истеъмолчига етказиб бериладиган ораликда маҳсулот сифати устидан назоратни ўрнатиш; қайта ишловчи корхоналар ускуналарини замонавий ва барча турдаги мева ва узум маҳсулотларини қайта ишлашга ихтисослаштириш; маркетинг дастурларини ишлаб чиқиш ва мева ва узум етиштиришни ушбу дастур асосида олиб бориш; боғдорчиликда кооперация муносабатларини ривожлантиришни қўллаб-қувватлаш ва бошқалар.

Аргентинада қишлоқ хўжалиги қўллаб-қувватлашининг турли хил усуллари жорий қилинган бўлиб, булар, имтиёзли кредитлар ажратиш, суғурталаш, давлат томонидан қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва ресурслари баҳоларини назорат қилиш ва бошқалардан иборат.

Аргентинада деярли 70 фоиз қишлоқ хўжалиги ерлари хусусий секторда ва факат 10 фоизигина давлат тасарруфида қолган. Аргентина лимон етиштириш бўйича дунёда бешинчи ўринда бўлиб, аҳоли жон бошига ишлаб чиқариш бўйича эса биринчи ўринни эгаллайди.

Аргентинада қишлоқ хўжалигини қўллаб-қувватлаш асосан қуйидаги йўналишларда олиб борилади, жумладан:

- қишлоқ хўжалиги экинларининг янги навлари бўйича илмий-тадқиқот ишларини молиялаштириш;
- фермерларнинг боғдорчилик, цитрус мева етиштириш ва бошқа йўналишлар бўйича билим ва кўникмаларини ошириш бўйича тузилмаларга молиявий кўмак бериш;
- имтиёзли кредитлаш ва суғурталаш механизмларини кенг жорий этиш;
- ерларни консервация қилиш ва унга кетадиган харажатларни ер эгаларига қоплаб бериш;
- фермер ва аҳоли томорқа хўжаликларини турли қарздорликларини кечиб юбориш;

– фермер хўжаликлари ва аҳоли томорка хўжаликларини ҳамда кооператив тузилмаларини молиявий қўллаб-қувватлаш ва бошқалар.

Умуман олганда лимончиликни ривожлантириш бўйича хорижий давлатларда қўлланилаётган қуйидаги ташкилий-иқтисодий механизмларни, жумладан:

фермер хўжаликларига кредит олиш имкониятларини ошириш учун кредит фоиз ставкасини давлат томонидан қоплаб бериш ҳисобига банклар томонидан 5 фоизгача ставкада имтиёзли кредитлар бериш амалиётини жорий этиш (АҚШ ва Россия тажрибаси);

кишлоқ хўжалигига яроқсиз ёки чўл ерлардан самарали фойдаланиш учун давлат томонидан энергия тежамкор иссиқхоналар қуриш ва уни фермер, деҳқон ва томорқа ер эгаларига ёки бошқа тадбиркорларга ижарага бериш амалиётини мақсадли дастур асосида тадбиқ этиш (Хитой тажрибаси);

лимончиликда кооперация муносабатларини кенг жорий этиш, лимон етиштириш ва сотиш кооперативларига ҳудуддаги барча лимончилик хўжаликларини жалб қилиш (ЕИ давлатлари ва Япония тажрибаси);

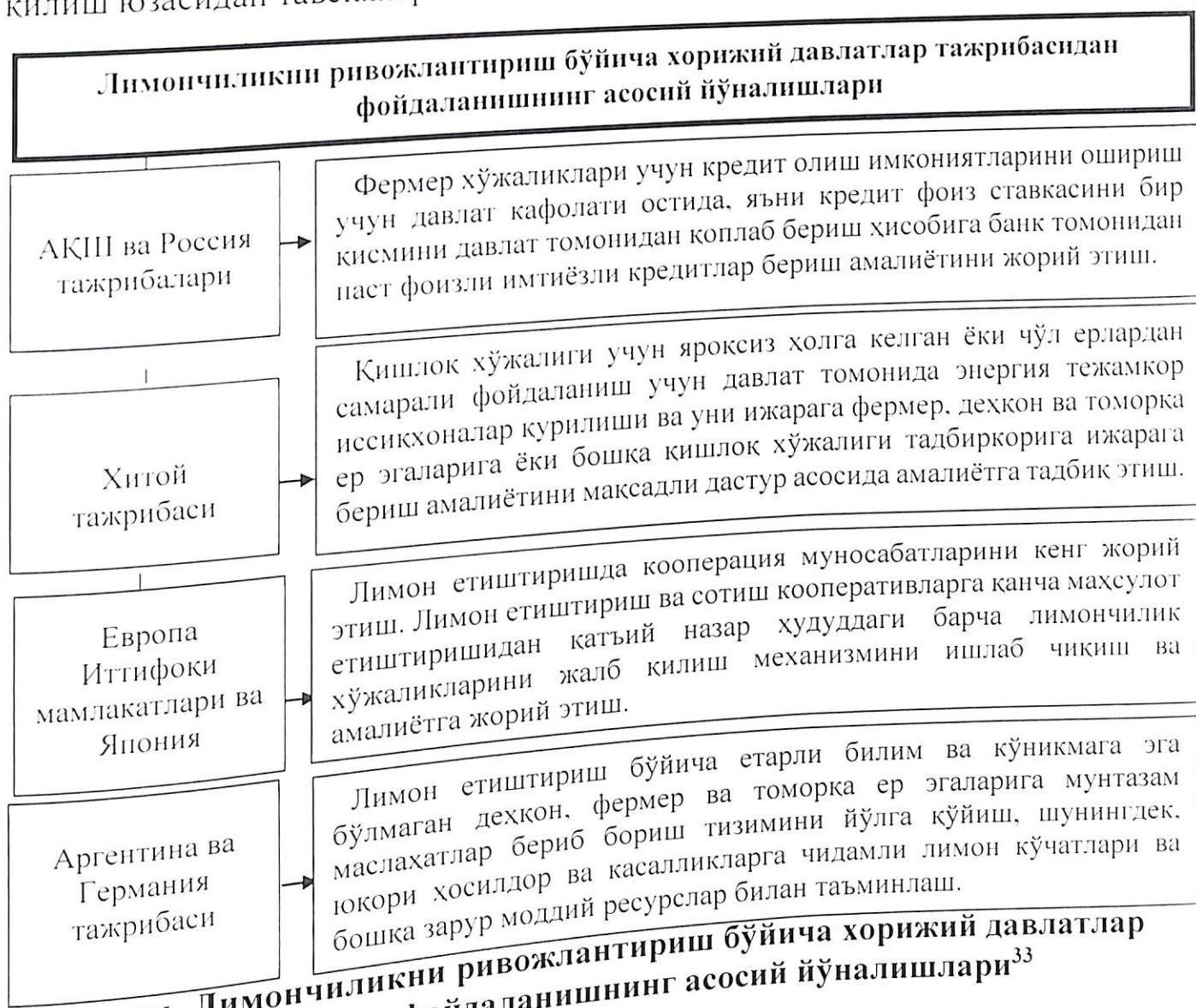
лимон етиштиришда етарли билим ва кўникмага эга бўлмаган деҳқон, фермер ва томорқа ер эгаларига мунтазам маслаҳатлар бериб бориш, юқори ҳосилдор ва касалликларга чидамли лимон кўчатлари ва бошқа зарур моддий ресурслар билан таъминлаш (Аргентина ва Германия тажрибаси) каби йўналишларидаги ижобий тажрибаларни Ўзбекистон лимончилигига жорий этиш мақсада мувофиқ.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, лимончиликни ривожлантиришда хорижий давлатлар тажрибасидан фойдаланишнинг асосий йўналишлари бўйича қуйидаги тавсияларни ишлаб чиқилди (1.5-расм).

Умуман олганда, хорижда тўпланган илғор тажрибалар асосида қуйидаги йўналишларда чора-тадбирлар ишлаб чиқилиб, амалиётга жорий этилса, мақсадга мувофиқ бўлар эди. Жумладан:

– республикада лимон кўчатларини етиштириш ва лимон етиштирувчи иссиқхона хўжаликларини ташкил этиш; лимон етиштириш жараёнларига хорижий сармояларни, чет эллик мутахассислар ҳамда

консультантларни фаол жалб қилиш, ушбу соҳага илғор технологияларни жорий қилиш; лимон етиштиришнинг замонавий усуллари ва уни парвариш қилиш юзасидан тавсиялар ишлаб чиқиш ҳамда методик ёрдам кўрсатиш;

1.5-расм. Лимончиликни ривожлантириш бўйича хорижий давлатлар тажрибасидан фойдаланишнинг асосий йўналишлари³³

— фермер хўжаликларига кредит олиш имкониятларини ошириш учун давлат кафолати остида, яъни кредит фоиз ставкасини бир қисмини давлат томонидан коплаб бериш ҳисобига банк томонидан паст фоизли имтиёзли кредитлар бериш амалиётини жорий этиш;

— лимон етиштириш бўйича етарли билим ва кўникмага эга бўлмаган деҳқон, фермер ва томорка ер эгаларига мунтазам маслаҳатлар бериб бориш тизимини йўлга қўйиш, шунингдек, юқори ҳосилдор ва касалликларга чидамли лимон кўчатлари ва бошқа зарур моддий ресурслар билан таъминлаш ва бошқалар.

³³ Муаллифнинг илмий-тадқиқотлари асосида тузилган.

Ушбу чора-тадбирларни изчил равишда амалиётга жорий этиш, келажакда лимончилик тармоғини ривожланган мамлакатлардагидан ҳам юкори даражада бўлишида ҳамда тармокни ракобатбардошлигини оширишда муҳим замин бўлиб хизмат қилади, деб ҳисоблаймиз.

1-боб бўйича хулосалар.

1. Бозор иктисодиёти шароитида лимончилик тармоғини ривожлантиришда, унинг ўзига хос хусусиятларини ва ташкилий-иктисодий, ижтимоий, табиий-иклим, техник-технологик ва меъёрий-ҳукукий омилларни ҳисобга олган ҳолда маҳсулот етиштирувчилар ва қайта ишловчи корхоналар ўртасидаги ўзаро интеграция муносабатларини, яъни кооперацияни ривожлантиришга, “ишлаб чиқариш – қайта ишлаш – сотиш” занжиридаги муносабатлар узвийлигини таъминлашга алоҳида эътибор қаратиш лозим бўлади.

2. Тадқиқотлар давомида лимон етиштиришда тармокнинг ўзига хос хусусиятларини акс эттирувчи самарадорлик кўрсаткичларига бевосита таъсир этувчи омилларни таҳлил этиш асосида уларни 3 та гуруҳга, яъни, ишлаб чиқариш (технологик омиллар), инфратузилма ва ижтимоий-иктисодий омилларга ажратилди.

Тадқиқотлар давомида лимон етиштиришнинг самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар аниқланди ва тизимлаштирилди. Ушбу кўрсаткичлар тизими барча умумиктисодий индикаторларни қамраб олган ҳолда, тармокда барча турдаги ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини баҳолаш имконини беради.

3. Бутун дунё бўйлаб 100 дан ортиқ мамлакатда йилига жами 17 млн. 384 минг тоннадан ортиқ лимон етиштирилади. Таъкидлаш жоизки, лимон етиштириш бўйича Ўзбекистон дунёда 100дан ортиқ мамлакат ичида 86 ўринни эгаллайди. АҚШ, Европа Иттифоқи мамлакатлари, Япония, Хитой, Россия, Германия, Аргентина каби илғор хорижий мамлакатларнинг лимончиликни ривожлантиришдаги тажрибаларидан фойдаланишнинг асосий йўналишлари бўйича тавсияларни ишлаб чиқилди.

2-БОБ. ЛИМОНЧИЛИК ТАРМОҒИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ВА ТАРМОҚ САМАРАДОРЛИГИНИНГ ҲОЗИРГИ ҲОЛАТИ

2.1. Лимончилик тармоғини ривожлантириш бўйича таркибий ислохотлар ва маҳсулот етиштиришнинг ҳозирги ҳолати

Маълумки, мамлакатимизда қишлоқ хўжалигида интенсив технологияларни кенг жорий этиш, моддий-техника таъминотини мустаҳкамлаш, юқори ҳосил берадиган кўчатчилик тизимини яратиш, ноанъанавий мева маҳсулотлари, айниқса, цитрус мевалар, жумладан лимон етиштирувчиларнинг моддий манфаатдорлигини таъминловчи иктисодий механизмларни ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий қилишга қаратилган бир қатор чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Албатта, бу амалга оширилаётган чора-тадбирлар республикада лимончиликни барқарор ривожлантириш ҳамда тармоқ самарадорлигини оширишга қаратилгандир.

Лимон маҳсулотлари инсонларнинг зарурий витаминга бой қилувчи истеъмол қиладиган маҳсулотлардан бири ҳисобланади. Шунинг учун ҳам уларни етиштириш ҳажми доимий равишда ўсиб боришини таъминлаш муҳимдир. Лимон етиштириш ҳажмлари ўзгариши, бевосита тармоқни модернизация қилиш орқали янги инновацион техника (мини техника) ва технологиялар билан максимал даражада таъминлаш, лимончиликда деҳқончилик маданиятини ошириб бориш муҳим аҳамият касб этади.

Мамлакатимизнинг жойлашган ўрни, қулай табиий-иқлим шароити, меҳнат ресурслари билан юқори даражада таъминланганлиги, ер ресурсларидан самарали фойдаланишнинг альтернатив усуллари фойдаланишдаги имкониятлари ва иссиқхона хўжаликларида тўпланган кўп йиллик тажрибалар йирик ҳажмда, юқори сифатли ва рақобатбардош лимон етиштириш имконини беради.

Мустақилликнинг дастлабки йилларидан бошлаб лимон етиштириш асосий кўрсаткичлари динамикаси таҳлилларига кўра, яъни республикада лимончилик тармоғини ривожлантиришнинг кейинги 30 йиллигида, хусусан 1991 йилда лимон асосан аҳоли томоркаларида етиштирилиши кузатилган.

Жумладан, мустақилликнинг дастлабки йилларида республика миқёсида 115 гектар майдонда лимон етиштирилиб, жами 2300 кг маҳсулот олинган, аҳоли жон бошига 0,07 кг, яъни 70 граммдан ташкил этган.

Аҳолини бу турдаги маҳсулотга бўлган талабини ортиши оқибатида 2020 йилга келиб, бу кўрсаткичлар, лимон майдони 1655,5 гектарга, етиштириш ҳажми 32107 тоннага ва шу аснода, аҳоли жон бошига 0,95 кг.га ортган (2.1-расм).

2.1-расм. Республикада лимончилик тармоғининг ривожланиш динамикаси³⁴

Тармок ривожланишининг республикада қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчи субъектларига юқори даромад келтирувчи тармок бўлганлиги боис, лимончилик тармоғини ривожлантиришга қаратилган бир қанча таркибий ислохотлар олиб борилди.

Хусусан, фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорка ер эгаларининг молиявий-иқтисодий барқарорлигини таъминлаш, уларнинг тайёрлов, қайта ишлаш, таъминот ва хизмат кўрсатувчи ташкилотлар билан ўзаро муносабатларида замонавий бозор механизмларини жорий этишга қаратилган Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 6 мартдаги “Ўзбекистон

³⁴ Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги вазирлиги маълумотлари асосида тузилган.

Республикасида лимончилик соҳасини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3586-сонли қарори қабул қилинди.

Ушбу қарорга кўра, Республика лимон етиштирувчилар ва экспорт қилувчилар уюшмаси ташкил этилиб, 2018-2019 йилнинг ўзида уюшмага 1300 тадан зиёд лимон етиштирувчи субъектлар аъзо бўлиб кирди.

Ушбу ислохотларнинг мантикий давоми сифатида 2020 йилга келиб, республикада лимончилик тармоғини янада ривожлантириш, илмий-тадқиқотлар кўламини кенгайтириш, илғор ва замонавий ресурс тежовчи технологияларни қўллаш асосида юқори сифатли саноатбоп ва экспортбоп лимон етиштириш ҳажмини ошириш, давлат томонидан қўллаб-қувватлаш механизмларини кенг жорий этиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 19 февралдаги “Лимончилик тармоғини янада ривожлантиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-4610-сонли қарори билан “Лимон етиштирувчилар ва экспорт қилувчилар” уюшмасининг номи “Цитрус, субтропик ва тропик ўсимлик етиштирувчилар ва экспорт қилувчилар” уюшмасига ўзгартирилиб, асосий мақсад ва вазифалари аниқ белгилаб берилди.

Мазкур таркибий ислохотлар натижасида, биргина охириги беш йилда лимон экин майдонлари 491,5 гектардан 2332 гектарга, яъни 4,7 мартага кўпайган.

Таҳлил қилинаётган йилларга мос равишда ялпи ҳосил миқдори 8461,3 тоннадан 64107 тоннага, яъни 7,6 мартага кўпайган. Шунга мос равишда ушбу фаолият турида банд бўлганларнинг сони 1792 тадан 7209 тага, яъни 4 бараварга ошган (2.1-жадваллар).

Ҳозирги кунда, лимон етиштиришда замонавий, бозор талабларига мос ҳолда ишлайдиган субъектларни ривожлантиришни рағбатлантириш аҳамияти ортиб бормоқда. Бирок, лимонни маҳаллий бозорларда сотиш муаммолари мавжудлиги боис, кўп ҳолларда шаҳарларга яқин жойларда кенгрок тарқалганлигини кузатиш мумкин.

Ўзбекистон Республикасида лимон етиштириш динамикаси
(2017-2021 йилларда)³⁵

Йил	Лимон экилган майдон, га	Ҳосилдор- лик, кг/га	Ялпи ҳосил, тонна	Банд бўлганлар сони (меҳнат ресурслари) дона
2017	491,5	17,2	8461,3	1792
2018	1221	20,4	24855,9	3285
2019	1625,5	17,5	28391	4923
2020	1655,5	19,4	32107	5277
2021	2332	27,5	64107	7209
2021 й. 2017 й. га нисбатан, марта	4,7	1,6	7,6	4,0

Айниқса, лимон етиштиришга ихтисослашган иссиқхоналарнинг ташкил этилишини вилоятларнинг марказий ҳудудлари атрофи ва унга яқин жойлашган ҳудудларда, яъни бозорга яқин бўлган ҳудудларда кенгаётганлигини кузатиш мумкин. Демак, таҳлил натижаларидан кўриниб турибдики, республиканинг аксарият вилоятларида лимон етиштириш даражаси жуда паст бўлиб, аҳолини лимон ва лимон маҳсулотлари билан таъминлаш муаммоси юқориликча қолмоқда.

Бугунги кунда лимон етиштириш улушининг маълум бир қисми фермер хўжаликларига тўғри келса, аксарияти деҳқон хўжаликлари, ёхуд аҳоли томорқалари ва хусусий тадбиркорлар (ҳозирда замонавий иссиқхоналарда лимон етиштирувчиларнинг асосийси хусусий тадбиркорлардир) ҳиссасига тўғри келмоқда. Шундай бўлсада, мамлакатимиздаги мавжуд имкониятлардан фойдаланиш даражаси жуда пастлигича қолмоқда. Ўзбекистон табиий-иклим шароитида лимонни, фақатгина, иссиқхонада етиштирилиши ҳаммамизга маълум.

³⁵ Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги вазирлиги маълумотлари асосида тузилган.

Республикада аҳоли сонининг ўсиб бориши ҳисобига лимон маҳсулотларига бўлган талаб ҳам ортиб боради. Бирок, лимончилик тармоғини республика ҳудудларида ривожланиб боришига қарамай, аҳолининг лимонга бўлган истеъмол талабини ҳисоб-китобига кўра, ханузгача ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми аҳолининг йиллик меъёрига нисбатан 2 баробаргача камлигини кўрсатмоқда (2.2-жадвал).

2.2-жадвал.

Республика ҳудудларида 2020 йилда лимонга бўлган истеъмол талабининг таъминланганлик даражаси³⁶

№	Ҳудудлар номи	Аҳоли сони, минг киши	Меъёр бўйича йиллик талаб, тонна (2 кг/киши ҳисобида)*	Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми, тонна	Фарқи (+/-)
1	Қорақалпоғистон Республикаси	1889,8	3779,6	35	- 3734,1
2	Андижон	3188	6376	2314	- 4062
3	Бухоро	1915,9	3831,8	624	- 3207,8
4	Жиззах	1374,4	2748,8	1527,5	- 1221,3
5	Қашқадарё	3261,2	6522,4	5395	- 1127,4
6	Навоий	992,4	1984,8	614	- 1270,5
7	Наманган	2795,6	5591,2	3965	- 1626,2
8	Самарқанд	3857	7714	3731	- 3983
9	Сурхондарё	2612,3	5224,6	9750	4525,4
10	Сирдарё	841,8	1683,6	1014	- 669,6
11	Тошкент	2929,7	5859,4	877,5	- 4981,9
12	Фарғона	3733	7466	2125	- 5542
13	Хоразм	1856,4	3712,8	135	- 3647,8
14	Тошкент ш.	2554,9	5109,8		- 5109,8
	Жами	33802,4	67604,8	32107	- 35658

*Амалдаги норматив ҳужжатларда цитрус меваларга бўлган суткалик талаб 15 грамм (йиллик 5,4 кг) килиб белгиланган. Ўзбекистонда лимон муҳим турдаги маҳсулот ҳисобланмаганлиги учун алоҳида меъёр ўрнатилмаган. Шу боис, хорижий мамлакатлар (Жанубий-Шарқий Осиё давлатлари) тажрибасидан келиб чиқиб, ҳисоб-китобларда лимонга бўлган йиллик талаб аҳоли жон бошига 2 кг. сифатида қабул қилинди.

Хусусан, 2020 йилнинг маълумотларига кўра, республикада аҳолининг меъёр бўйича бир йиллик талаби 67604,8 тоннани, маҳсулот ишлаб чиқариш

³⁶ Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги вазирлиги ҳамда Цитрус, субтропик ва тропик ўсимлик етиштирувчилар ва экспорт қилувчилар уюшмаси маълумотлари асосида тузилган.

ҳажми эса 32107 тоннани ташкил этган. Демак, аҳолининг меъёрий истеъмоли учун 35658 тоннага, яъни 52,7 фоизга кам лимон етиштирилган. Республика ҳудудларидан факатгина Сурхондарё вилоятида ижобий тенденция кузатилгани ҳолда меъёр 5224,6 тоннани ташкил қилган ҳолда, 4525,4 тоннага кўп, яъни 9750 тонна маҳсулот етиштирилган. Ушбу ҳолат ҳам лимончиликни ривожлантиришнинг табиий иқлим шароитига жуда таъсирчанлигини кўрсатади, яъни Сурхондарё вилояти республикамиз жанубида жойлашган, энг иссиқ ҳудудлар қаторига киради.

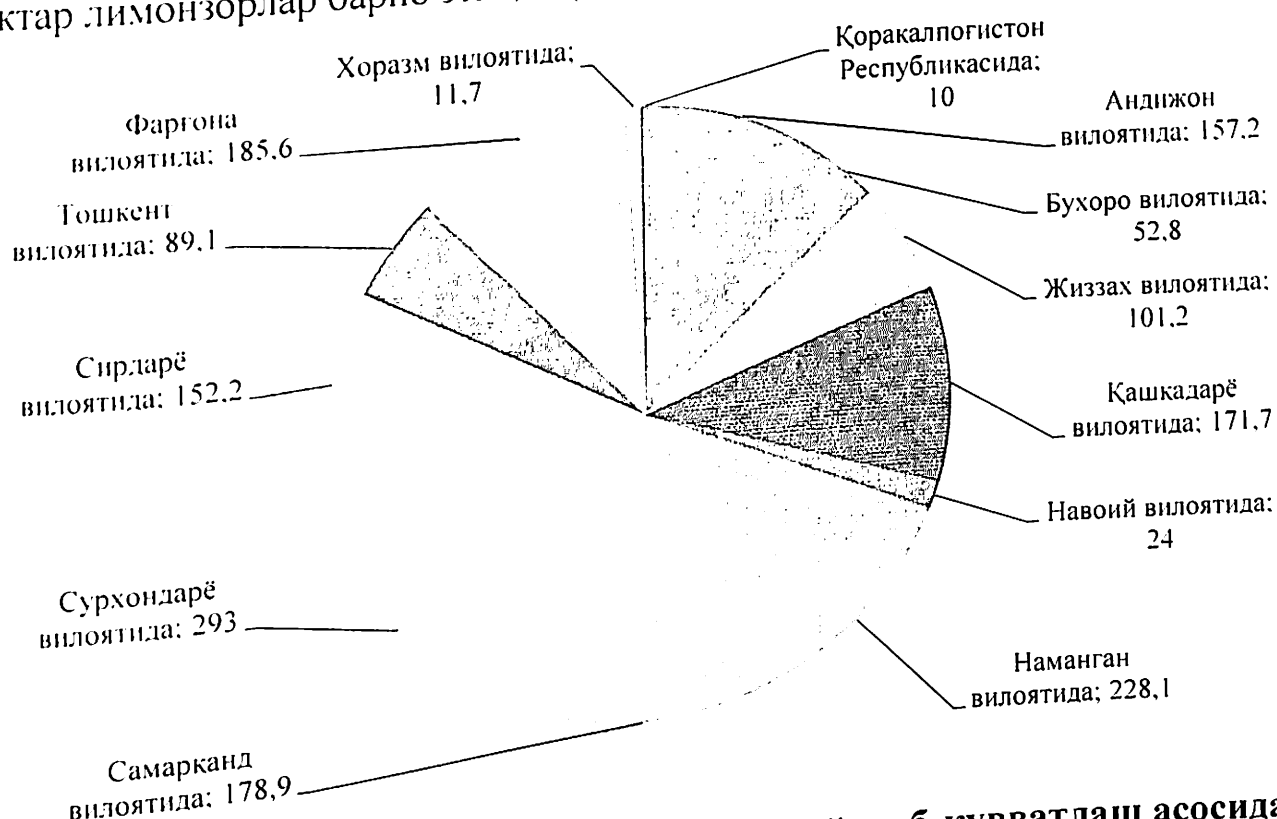
Маълумки, деҳқонларнинг даромади маҳсулотни сотиш орқали бозорда шаклланади. Яъни, маҳсулотни ички ва ташқи бозорда эркин сотиш имконияти эга бўлгандагина юқори даромад олиш учун рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқаришга интилиши ва қизиқиши ортиб боради.

Республиканинг барча ҳудудларида замонавий иссиқхоналарни қуришни кенгайтириш, хизмат кўрсатиш тизими, савдо-сотик учун шароитга эга, халқимизга хос бозор маданияти мужассамлашган ҳудудий улгуржи бозорларни ривожлантиришнинг ташкилий-иқтисодий ва ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш масаласи долзарблик касб этмоқда.

Бу муаммоларни ҳал қилишда иссиқхона майдонларини кенгайтириб бориш билан бир қаторда савдо-сотик, етарли ахборотлар билан таъминлаш механизмларини ишлаб чиқиш ва бу механизмларни амалга ошириш учун давлат томонидан қўллаб-қувватлаш муҳим аҳамиятга эга. Бу эса, ўз навбатида, маҳсулот етиштириш ҳажмини кўпайтириш ва сифатини оширишга асос бўлади.

Шунингдек, ҳудудларда иссиқхоналарни ташкил этиш ва ривожлантириш орқали капиталнинг эркин ҳаракат қилиши, тижорат-ахборот маълумотларини яратиш, транспорт хизмати ва маҳсулот тақсимоти, маҳсулот ҳаракатини йўлга қўйиш, бозорлараро рақобатни ривожлантириш, меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш ва нихоят, ҳар икки томон манфаатлари нуктаи назаридан фаолият кўрсатувчи бозор механизминини яратиш каби муҳим масалаларни ҳал қилиши лозим.

Шу сабабдан бугунги кунда лимончилик тармоғини ривожлантириш алохида “Турон банк” АЖга бириктирилган. Лимончиликни молиявий қўллаб-қувватлаш учун бириктирилган “Турон банк” кўмагида 2019-2020 йиллар давомида жами 1141 гектар, жумладан, 2019 йилда 347 гектар, 2020 йилда 794 гектар лимонзорлар барпо этилди (2.1-расм).

2.2-расм. Лимончиликни молиявий қўллаб-қувватлаш асосида барпо этилган лимонзорлар майдони (2019-2020 йй.)³⁷.

Жумладан, республикада 2019-2020 йилларда 46 млн. АҚШ доллари миқдоридаги хорижий кредит линиялари жалб қилиниб, 730 гектар майдонда замонавий лимонзорлар барпо этилди, лимон етиштириладиган иссиқхоналар умумий майдони 1221 гектарга етказилди.

Натижада, жами ушбу йилларга мос равишда олиб борилаётган кенг тармокли иқтисодий ислохотларнинг пировард натижаси сифатида бугунги кунда лимонзорларнинг жами майдони 1655,5 гектарга етди. Шундан, 1292 гектари фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорка ер эгалари хўжалик юритувчи субъектларига тегишли бўлса, 177,1 гектарига тадбиркорлик субъектлари томонидан замонавий технологияларга асосланган лимонзорлар

³⁷ Республика лимон етиштирувчилар ва экспорт қилувчилар уюшмаси маълумотлари.

барпо этиш ҳисобига шаклланган ва 156 гектари эса ўрмон фонди ерларида барпо этилган иссиқхоналардир (2.3-жадвал).

2.3-жадвал.

Республикада барпо этилган мавжуд лимонзорлар майдони, га
(2017-2020 йилларда)³⁸

№	Вилоятлар номи	Замонавий иссиқхоналарда		Фермер, деҳқон ва шахсий томорка хўжаликларида		Ўрмон хўжалиги давлат Қўмитаси таркибида		Жами лимонзор
		Йиллар		Йиллар		Йиллар		
		2019	2020	2017	2020	2019	2020	
1	Қорақалпоғистон Республикаси	2,5	0,7	1,5	2,5		0,5	10
2	Андижон			35,6	75,1		6,5	157,2
3	Бухоро		3	9,6	11,8		18,4	52,8
4	Жиззах		2,5	23,5	39,5		5,7	101,2
5	Қашқадарё		18,5	83	31,0		39,2	171,7
6	Навоий	8,7		1	5,4		7	24,0
7	Наманган		2	61	136,3		16,6	228,1
8	Самарқанд		12	57,4	45,7		18,5	178,9
9	Сурхондарё	12	22	150	85,2	2,6	21,2	293,0
10	Сирдарё		47	15,6	68,4		0,4	152,2
11	Тошкент	10	18,3	13,5	8,4		11,7	89,1
12	Фарқгона		8,8	29,6	107,8		9,1	185,6
13	Хоразм		9,8	0,8	75,1		1,1	11,7
Республика буйича		30,7	146,4	491,5	534,2	2,6	156	1655,5

етиштириш ва аҳолини қўшимча даромадли

Республикада лимон етиштириш ва аҳолини қўшимча даромадли соҳалар билан банд қилиш учун катта имкониятлар мавжуд бўлганлиги боис, йиллар мобайнида лимон етиштириш ҳажмлари ортиб бораётганлигини кузатиш мумкин (2.4-жадвал).

Ушбу таркибий ислохотларнинг самарасини қуйидаги таҳлилда ҳам яққол аён бўлишини кузатиш мумкин. Яъни таҳлилларга кўра, кейинги уч йилда лимон етиштириш майдони 1655,5 гектарга (бу кўрсаткич, 1991 йилда 115 гектарни ташкил этган) кенгайтирилган бўлса, лимон ишлаб чиқариш

³⁸ Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги вазирлиги маълумотлари асосида ҳисобланган.

ҳажми 70 мартага (1991 йилда 2255 тонна, 2020 йилда 32107 тонна) кўпайганлигини кўришимиз мумкин.

2.4-жадвал.

Республика бўйича ҳосилга кирган лимонзорларда лимон етиштириш ҳажми (2020 йил ҳолатига)³⁹

№	Худудлар номи	Жами лимонзорлар майдони, га	шу жумладан:		Лимон ишлаб чиқариш ҳажми, тонна
			ҳосилга кирмаган	ҳосилга кирган	
			9	1	35
1	Қорақалпоғистон Республикаси	10			2314
2	Андижон	157,2	81,6	45,6	624
3	Бухоро	52,8	38,2	14,6	1527,5
4	Жиззах	101,2	67,7	33,5	5395
5	Қашқадарё	171,7	65,7	106	614
6	Навоий	24	9	15	3965
7	Наманган	228,1	129,6	98,5	3731
8	Самарқанд	178,9	103,9	75	9750
9	Сурхондарё	293	133	160	1014
10	Сирдарё	152,2	123,7	28,5	877,5
11	Тошкент	89,1	54,1	35	2125
12	Фарғона	185,6	130,6	55	135
13	Хоразм	11,7	8,4	3,3	32107
	Жами	1655,5	954,5	671	

Шунингдек, мазкур йилда жами 1655,5 гектар лимонзорларнинг аксарият қисми, яъни 954,5 гектари ҳосилга кирмаган лимонзорлардир. Уларнинг келгуси йилларга ҳосилга кириши ялпи лимон ҳосилини ошишига замин яратади. 2020 йилда жами лимонзорларнинг факатгина 671 гектари, яъни 40 фоизина ҳосилга кирган.

Монографик тадқиқотлар олиб борилган Андижон вилоятида эса 2020 йил ҳолатига жами лимонзорлар майдони 157,2 гектрни ташкил этиб, шундан, 81,6 гектари ҳосилга кирмаган бўлса, 45,6 гектари ҳосилга кирган бўлиб, мазкур ҳудудда жами лимон ишлаб чиқариш ҳажми 2314 тоннани ташкил этган. Ушбу ҳудудда ҳам таҳлил қилинаётган йилда қарийб 60 фоиз лимонзорлар ҳали ҳосилга кирмаган ҳисобланади (2.5-жадвал).

³⁹ Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги маълумотлари асосида тузилди.

**Андижон вилоятининг туманларида лимон етиштириш ҳолати
(2020 йил ҳолатига)⁴⁰**

№	Туманлар номи	Жами лимонзорлар майdonи, га	шу жумладан:		Ялпи маҳсулот, тонна
			ҳосилга кирмаган	ҳосилга кирган	
1	Андижон	15,5	8,5	7	279,5
2	Асака	13,6	5	8,6	299
3	Баликчи	10,7	6,4	4,3	165,5
4	Бўз	17,5	14,2	3,3	88
5	Булокбоши	6,2	3,1	3,1	71,5
6	Избоскан	9	5,5	3,5	149
7	Жалақудук	7,5	4,9	2,6	115
8	Хўжаобод	7,6	5,2	2,4	107
9	Қўрғонтепа	35,7	15,7	20	585
10	Марҳамат	12,1	9,9	2,2	108
11	Олтинкўл	13,2	8,2	5	195
12	Пахтаобод	4,2	3,2	1	55
13	Шахрихон	1,1	0,6	0,5	25
14	Улугнор	3,3	1,2	2,1	71,5
Жами		157,2	91,6	65,6	2314

Андижон вилоятида лимон етиштириш ҳажми асосан аҳоли томоркалари ҳиссасига тўғри келади. Шундай бўлсада, лимон етиштириш ҳажмининг аксарияти Андижон – 279,5 тонна, Асака – 299 тонна, Избосканда – 149 тонна, Қўрғонтепа – 585 тонна, Олтинкўл – 195 тонна туманларига тўғри келмоқда.

Лимон маҳсулотларига аҳолининг истеъмол талаби ортиб бориши ўларок, лимон экспортига ҳам муҳим аҳамият қаратилмоқда. Жумладан, 2017 йилда лимон етиштириш ҳажмининг 17,6 фоизи (3957,1 тоннаси) экспортга йўналтирилган. Бирок, 2019 йилда “Цитрус, субтропик ва тропик ўсимлик етиштирувчилар ва экспорт қилувчилар” уюшмаси ташкил этилишига қарамадан, бу кўрсаткич, 2019 йилда 22,7 фоиз (5647,7 тоннаси), 2020 йилда 21,9 фоиз (7027,1 тоннаси) экспорт қилинганлиги кузатилди (2.6-жадвал).

⁴⁰ Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги маълумотлари асосида тузилган.

Республикада 2017-2020 йилларда лимон экспорт ҳажми динамикаси,
тоннада⁴¹

№	Худудлар номи	Йиллар			2020 йил 2017 йилга нисбатан, %да
		2017	2019	2020	
					36.0
1	Қорақалпоғистон Республикаси	16,3	60,9	5,8	69,0
2	Андижон	678,9	642,1	468,3	112
3	Бухоро	113,8	95,1	127,3	20,0
4	Жиззах	142,2	33,3	27,2	51,6
5	Қашқадарё	358,2	299,2	184,9	107,0
6	Навоний	223,4	89,9	238,9	2,3 м
7	Наманган	451,8	1110,2	1040,8	3,4 м
8	Самарканд	59,6	137,5	202,5	180
9	Сурхондарё	218,2	388,2	391,7	142
10	Сирдарё	227,0	41,4	322	3,45 м
11	Тошкент	456,9	1032,9	1577	2,84 м
12	Фарғона	712,5	1483,2	2025,8	1,4 м
13	Хоразм	298,3	233,8	414,8	178
	Жами	3957,1	5647,7	7027,1	

Таҳлиллар кўрсатишича, республика бўйича 2020 йилда 2017 йилга нисбатан лимон экспорт ҳажми 178 фоизга ошган бўлсада, мазкур йиллар давомида Қорақалпоғистон Республикасида ушбу кўрсаткич 36,0 фоизгача, Андижон вилоятида 69,0 фоизгача, Жиззах вилоятида 20 фоизгача, Қашқадарё вилоятида эса 51,6 фоизгача пасайиб кетган.

Жумладан, 2020 йилда экспортга чиқарилган лимоннинг миқдори таҳлил қилганимида энг катта кўрсаткич Фарғона вилоятига 2,0 минг тонна, Тошкент вилоятига 1,6 минг тонна, Наманган вилоятига 1,0 минг тонна ва Андижон вилоятига 468,3 тонна тўғри келган бўлса, энг паст кўрсаткич Қорақалпоғистон Республикасига 5,8 тонна ёки 0,1 фоиз, Жиззах вилоятига 27,2 тонна 0,4 фоиз ва Бухоро вилоятига 127,3 тонна ёки 1,8 фоиз тўғри келади.

⁴¹ Цитрус, субтропик ва тропик ўсимлик етиштирувчилар ва экспорт қилувчилар уюшмаси маълумотлари асосида тузилган.

Экспорт килинган лимон маҳсулотининг 3,4 минг тоннаси ёки 47,8 фоизи Россия Федерациясига, 2,1 минг тоннаси ёки 29,6 фоизи Қозоғистон Республикасига, 1,5 минг тоннаси ёки 21,1 фоизи Қирғизистон Республикасига, 87,7 тоннаси ёки 1,2 фоизи Афғонистонга ва 20,6 фоизи ёки 0,3 фоизи Украина давлатига йўналтирилган.

Таҳлил натижаларидан кўринадики, кейинги йилларда лимон экспортига килишда қуйидаги салбий омиллар ўз таъсирини ўтказмоқда:

- маҳсулотларни халқаро стандартларга тўлиқ жавоб бермаслиги; ички бозорни тўлдириш мақсадида маҳсулот экспортини чеклаш; маҳсулотларнинг нархлари нисбатан арзон бўлган қўшни давлатларга экспорт килиниши;

- экспортга чиқариш учун транспорт харажатларининг юқорилиги;

- маҳсулотлар экспорти учун инфратузилмаларнинг (сақлаш, кадоклаш) етарли ривожланмаганлиги.

Маълумки, маҳсулот етиштирувчиларнинг даромадлари бозорда шаклланади. Лекин, бугунги кунда лимоннинг ички ва ташқи (экспорт) бозорларда сотиш тизими соҳани ривожлантиришнинг ҳаракатлантирувчи кучи сифатида намоён бўла олмаётир. Фермер ва деҳқон хўжаликлари бугунги кунда асосий турдаги лимон етиштирувчилар ҳисоблансада, урларни ташқи бозорга эркин чиқиш имконияти мавжуд эмас. Бу эса, ўз навбатида, лимон маҳсулотларини сотишдаги рақобат муҳити мавжуд эмаслигидадир.

Бозорни эркинлаштириш ва маҳсулотни сотишга кўмаклашишга йўналтирилган тадбирлар маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини кўпайтиришни ҳамда ички бозорни тўлдириш ва нархларни барқарорлигини таъминлашни рағбатлантиради.

Ички бозорда лимоннинг баҳоси ишлаб чиқарувчиларнинг юқори даромад олишини ҳамда катта ҳажмдаги инвестицияларни йўналтиришни етарли даражада таъминламаётган шароитда ҳукумат томонидан ушбу турдаги маҳсулот экспортини кўпайтиришни рағбатлантириш чора-тадбирларини амалга ошириш лозим. Ички бозорни тўлдириш ва унда

маҳсулотлар баҳосини арзонлаштириш экспортни чегаралаш билан эмас, балки ишлаб чиқариш ҳажмини кўпайтиришни рағбатлантириш билан тартибга солиниши лозим.

Шуни ҳисобга олиб, маҳсулотлар рақобатбардошлигини ошириш учун ички бозордаги нархни кескин камайиб кетишини олдини олиш мақсадида, ҳукумат томонидан лимон ишлаб чиқаришни субсидиялаш, интервенцион харидларни амалга ошириш ёки ишлаб чиқариш харажатларини маълум бир қисмини коплаш орқали ички бозордаги баҳолар тартибга солиниши лозим. Республика иқтисодиёти ушбу тадбирларни амалга ошириш имконини бермаётган шароитда ишлаб чиқарувчиларга маҳсулотларни экспорт қилиш учун шароит яратиш мақсадга мувофиқ.

Таъкидлаш жоизки, ресурсларга ва қишлоқ хўжалик маҳсулотларига, шунингдек, сервис хизмати кўрсатиш нархларини белгилашда ягона илмий асосланган услубиёт ишлаб чиқилмаган.

Нархларни белгилаш (қишлоқ хўжалик маҳсулотларидан ташқари) ресурслар етказиб берувчи ва хизмат кўрсатувчилар томонидан эркин белгиланиши, ресурслар ва хизматлар нархларини қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари нархларига нисбатан ўсиши тез суръатлар билан бормоқда. Бу, ўз навбатида, маҳсулот ишлаб чиқарувчиларни молиявий ҳолатини ёмонлашувига, тўловларни ўз вақтида амалга оширилмаслигига ва агротехник тадбирларни кечикиб сифатсиз ўтказилиши ва провардида маҳсулот сифати ва рақобатбардошлигини паст бўлишига олиб келмоқда.

Шуларни ҳисобга олиб, иқтисодий ислохотларни навбатдаги босқичида маҳсулотга баҳо белгилаш, лимон маҳсулотларини ички бозорда сотилишини тартибга солиш ва тармоқда уюшмалар, фермер ва деҳқон хўжаликлари томонидан экспортга олиб чиқиш механизмини такомиллаштириш ва экспорт салоҳиятини кўтарилишига ҳал қилиниши зарур бўлган устувор деб қаралиши ва ҳал қилиш йўллари ишлаб чиқилиши зарур.

Умуман олганда, лимончилик тармоғини ривожлантиришда қатор муаммолар ўз ечимини топа олганича йўқ, жумладан:

– аксарият хўжалик юритиш шакллари маҳаллий типдаги иссиқхоналардан фойдаланмоқда, мавжуд иссиқхоналар жисмоний ва маънавий эскирган бўлиб, улардан юқори сифатли ва арзон маҳсулот олиш имкони йўқлиги, оқибатда иссиқхоналардан фойдаланиш самарадорлиги пастлигича қолмоқда;

– иссиқхоналарни иситиш учун ёқилғи энергия манбалари етарли эмас бўлиб, муқобил энергия манбаларидан (биогаз, қуёш иссиқлик энергияси, шамол электр энергияси ва шу қабилар) жуда қам миқдорда фойдаланилаётганлиги ва уларни қуриш харажатлари жуда юқори эканлиги;

– иссиқлик манбаига бой қорхона ва ташкилотлар ерларида иссиқхона майдонларини ташкил этиш суст амалга оширилиши ва улардан самарали фойдаланмаслиги, иссиқхона майдонларининг жуда қам ташкил этилаётганлиги;

– замонавий типдаги иссиқхоналарни қуриш учун зарурий материаллар нархларининг юқорилиги сабабли, айниқса, деҳқон хўжаликлари ва аҳолининг шахсий томоркаларида бундай замонавий технологиялар асосида иссиқхоналар қуришга, сифатли ва арзон маҳсулот ишлаб чиқаришга имкониятларининг жуда пастлиги;

– лимоннинг гибрид кўчатлари асосан импорт бўлиб, нархининг юқорилиги ва маҳаллий нав кўчатларининг оммавий ишлаб чиқариш йўлга қўйилмаганлиги;

– лимон етиштириш агротехнологиялари талабларига тўлиқ амал қилинмаслиги, зарарқунандаларга қарши қураш воситалари, суюқ минерал ва маҳаллий ўғитлар (биогумус) етарли даражада эмаслиги;

– иссиқхоналарга хизмат кўрсатувчи инфратузилмаларнинг (моддий-техника ресурслари етказиб бериш, кичик ҳажмли техникалар ва янги технологияларни қўллаш, консалтинг хизматлари кўрсатиш ва ахборотлар билан таъминлаш, етиштирилган маҳсулотлар маркетинги ва ҳақозо) ташкил этилмаганлиги;

– лимончилик бўйича малакали кадрларни етишмаслиги, тармоқда ишловчи ишчи-ходимларнинг билим ва малакавий тайёргарлиги пастлиги.

Шундан келиб чиққан ҳолда, лимончилик тармоғининг устувор вазифаларини амалга оширишда аграр сиёсатнинг асосий йўналишлари қуйидагилардан ташкил топади:

– лимон ишлаб чиқаришини кенгайтириш ва ривожлантиришнинг дастурий-меъёрий ҳужжатларини давлат ва ҳудудлараро миқёсидаги қиска ва ўрта муддатли тадбирларга ажратган ҳолда ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;

– лимон етиштирувчиларни иқтисодий рағбатлантириш ва бозор инфратузилмасини ривожлантириш асосида самарали механизмни жорий қилиш, жаҳон бозорида маҳаллий ишлаб чиқарувчилар фаолиятини жадаллаштиришни таъминлаш мақсадида ташқи иқтисодий сиёсатни эркинлаштириш;

– нархлар ва даромадлар паритети, такомиллашган солиқ, кредит, суғурта ва бошқа омиллар асосида лимон ва саноат маҳсулотлари ўртасидаги нарх-наво муносабатларини тартибга солиш механизмни такомиллаштириш, ишлаб чиқаришни индикатив режалаштириш ва башорат қилишнинг замонавий тизимини яратиш;

– лимонни ишлаб чиқариш, қайта ишлаш ва сотишда, агросервис хизматида, савдо ва кредитлашда мулкчиликнинг турли шаклларидаги хўжаликларнинг кооперация ва интеграциясини ривожлантиришни рағбатлантириш;

– иссиқхоналарни иситишнинг самарали, энергетик ва ресурстежамкор технологияларини кенг қўллаш;

– иссиқхоналарни қуриш ва шакллантириш, биринчи навбатда, кўп маблағ сарфланишини ҳисобга олиб, иссиқхоналарни қуриш учун ҳудудий давлат дастурлари доирасида маҳаллий ва чет эл инвестицияларини кенг жалб этиш, имтиёзли (узок муддатли ва паст фоизли) кредитлар, субсидиялар ажратиш, солиқ ва бошқа тўловларга имтиёзлар бериш;

— айникса, дехкон хўжаликлари ва аҳолининг шахсий томоркаларида лимон етиштиришни ҳудудий ихтисослашувига кўра, кенгайтириш ҳисобига кишлоқдаги ижтимоий-иқтисодий муҳитни такомиллаштириш ҳамда шу асосида кишлоқ аҳолиси турмуш даражасини ошириш учун иқтисодий шароитлар яратиш.

Хулоса қилиб айтганда, лимончилик тармоғини барқарор ривожланишини таъминлашда замонавий технологияларга асосланиш муҳим ҳисобланади. Замонавий технологияларни жорий этиш эса дехконни давлат томонидан кўллаб-қувватлаш асосида кенг имтиёз ва имкониятлар бериш билан белгиланади. Бу эса, ўз навбатида, нафакат, лимон етиштирувчиларнинг барқарорлигини таъминлайди. Балки, аҳолини лимон ва лимон маҳсулотлари билан таъминлаш, ушбу маҳсулотларнинг экспорт салоҳиятини ортиши ҳисобига валюта тушумини кўпайтириш, уларда дехкончилик маданиятининг ошиб бориши ва ресурслардан самарали фойдаланиш имкониятлари кенгайиб боришига олиб келади.

2.2. Лимончиликда интенсив технологиялардан фойдаланиш ҳамда тармок самарадорлигининг ҳозирги ҳолати

Маълумки, мамлакатимиз табиий-иқлим шароитида лимон ўсимлиги ёпиқ тизимда, яъни уч хил технология асосида парвариш қилинади. Хусусан, замонавий ёки оддий типдаги плёнкали, замонавий типдаги ойнаванд ва хандак ёки ярим хандак типдаги иссиқхона шароитларида. Барча технологиялар ўзига хос ижобий ва салбий хусусиятларга эга. Лимонни ойнали ва плёнкали иссиқхоналарда етиштиришда қўшимча иситиш воситалари талаб этилади. Етиштиришнинг хандак ёки ярим хандак усулида эса лимонни қўшимча иситиш воситаларисиз парваришlash мумкин.

Истикболда лимон маҳсулотларига бўлган талабнинг ошиши ва хорижий давлатлар билан интеграллашув жараёнларининг чуқурлашиб бориши тенденциясининг сакланиб қолиши ҳисобига замонавий технологияларга асосланган турли конструкциядаги иссиқхоналарнинг маълум даражада

шаклланаётганлиги билан ифодалаш мумкин.

Тадкикотлар давомида бугунги кунда лимон етиштириш бўйича фаолият кўрсатаётган мавжуд турли типдаги иссиқхона майдонларининг салмоғи таҳлил этилди. Жумладан, лимон етиштириш билан шуғулланаётган хўжалик юритувчи субъектларига тегишли жами 1655,5 гектар иссиқхона майдонларининг 82,8 фоизи енгил конструкцияли, яъни оддий усулдаги плёнкали, 6,4 фоизи ойнаванд, 9,6 фоизи Хитой (хандак усули), 1,2 фоизи замонавий технологиялар асосида фаолият кўрсатмоқда (2.7-жадвал).

2.7-жадвал.

Республикада лимон етиштирувчи турли типдаги иссиқхоналар майдони ва салмоғи (2020 йил ҳолатига)⁴²

Кўрсаткичлар	Жами иссиқхоналар	Иссиқхона турлари			
		Плёнкали (оддий усулда)	Ойнаванд	Хитой технологияси (хандак усули)	Замонавий технология
Иссиқхоналар майдони, га	1655,5	1371,1	105,6	159,3	19,5
Жамига нисбатан салмоғи, %	100,0	82,8	6,4	9,6	1,2

Таҳлил натижаларидан кўриниб турибдики, лимон етиштираётган иссиқхоналарнинг асосий улуши плёнкали оддий усулдаги иссиқхоналарга тўғри келмоқда. Таҳлил натижалари кўрсатишича, лимон етиштиришнинг ривожланиш тенденцияларини ҳисобга олган ҳолда замонавий технологиялар асосида қурилган иссиқхоналарнинг ўртача ўсиш суръати жуда паст даражадалигини кузатиш мумкин.

Тадкикотлар натижасида, бугунги кунда турли конструкциядаги иссиқхоналарнинг ҳудудий жойлашуви, ихтисослашуви ва лимон етиштириш ҳажмларидан келиб чиққан ҳолда республикада иктисодий жиҳатдан энг мақбуллари жумладан, енгил типдаги (плёнкали оддий усулда) ҳамда Хитой,

⁴² Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги вазирлиги маълумотлари асосида тайёрланган.

технологияси (хандак усули)даги иссиқхоналар танлаб олинди.

Бирок, ушбу турдаги иссиқхоналарни республика миқёсида ташкил этиш ва ривожлантириш, аввало, уларнинг жойлашган ўрни ва ихтисослашишига боғлиқ. Хусусан, иссиқхоналарда етиштирадиган лимонни бозорга ва транспорт коммуникацияларига яқин жойлашганлиги уларга табиий равишда катта устунлиқлар ва қулайлик тугдиради. Бошқа тармоқлардан фарқли ўларок иссиқхоналарни бозорларга қулай шароитда жойлаштиришни режалаштириш имкониятлари умуман чегараланган.

Шу жиҳатдан ҳам лимон етиштирувчи иссиқхона хўжаликлари бозорларнинг узок-яқинлигини, транспорт коммуникацияларининг қулайлигини ва мавсум даврида иссиқлик билан таъминланиш даражаси юқори бўлган ҳудудларни (иссиқлик электр энергияси станциялари, юқори ҳажмли ва иссиқликка эга бўлган саноат корхоналари) ҳисобга олган ҳолда маҳсулотлар етиштириш режалаштириш мақсадга мувофиқ.

Бу ерда бозорларга ва транспорт магистралларига нисбатан иссиқхона хўжаликларининг жойлашуви ишлаб чиқариладиган маҳсулотни етиштириш харажатлари миқдори ўзгаришига таъсири ҳисоб-китоб қилиниши лозим.

Шунингдек, лимончилик хўжаликларининг ихтисослашуви кўп жиҳатдан ҳудуднинг табиий-иклим шароитлари, маҳсулотнинг алоҳида турини ишлаб чиқариш анъанаси, лимон ишлаб чиқарувчиларининг ихтисослиги ва бошқа омилларга ҳам боғлиқ бўлади. Лимончилик хўжаликларининг ихтисослаштириш ўз фаолиятини алоҳида бир товар маҳсулотни ишлаб чиқаришга йўналтирилиши билан белгиланади.

Юқоридагиларни ҳисобга олган ҳолда турли типдаги иссиқхона сабазавотчилигини республиканинг ҳудудлари бўйича жойлашуви ва уларнинг майдонлари салмоғи таҳлил этилди (2.8-жадвал).

Жумладан, бугунги кунда республика бўйича лимон етиштиришга ихтисослаштирилган турли типдаги иссиқхоналарнинг анъанавий типга хос бўлган оддий усулдаги плёнкали иссиқхоналар жами лимонзорларга нисбатан 82,8 фоизни ташкил этиб, барча вилоятларда юқори салмоққа эга бўлмоқда.

Республикада лимон етиштирувчи турли типдаги иссиқхоналарнинг
худудлар бўйича тақсимланиши (2020 йил ҳолатига)⁴³

Худудлар	Жами		Иссиқхона турлари (жамига нисбатан салмоғи, %)			
	май- дони, га	жамига нис- батан, %	Плёнкали (оддий усулда)	Ойна- ванд	Хитой технология- си (хандак усули)	Замона- вий техно- логия
Қорақалпо- ғистон Республикаси	10	0,6	84,2	9,7	3,6	2,4
Андижон	157,2	9,5	76,4	5,2	18,4	-
Бухоро	52,8	3,2	83,8	5,2	9,5	1,5
Жиззах	101,2	6,1	89,3	7,5	3,2	-
Қашқадарё	171,7	10,4	77,5	4,2	17,8	0,5
Навоний	24	1,4	82,6	7,3	5,6	4,5
Наманган	228,1	13,8	78,3	5,1	16,6	-
Самарқанд	178,9	10,8	83,3	6,8	7,8	2,1
Сурхандарё	293	17,7	84,0	6,4	9,6	-
Сирдарё	152,2	9,2	89,9	3,3	6,8	-
Тошкент	89,1	5,4	82,1	9,2	5,2	3,5
Фарғона	185,6	11,2	75,5	9,2	5,2	-
Хоразм	11,7	0,7	86,0	8,8	15,7	-
Жами	1655,5	100,0	82,8	5,5	7,3	1,2
				6,4	9,6	1,2

Шунингдек, республикада кейинги 10-15 йилликда жорий этилган иқтисодий жиҳатдан энг мақбул бўлган конструкциядаги Хитой технологияли (хандак усули)да иссиқхоналар жамига нисбатан 9,6 фоиз улушга эга. Бу технологиядан асосан Фарғона водийси (Андижон 18,4%, Наманган 16,6%, Фарғона 15,7%) ва Қашқадарё вилоятларида (17,8%) кенг фойдаланилаётганлигини кузатиш мумкин.

Замонавий типда қурилган лимончилик иссиқхоналари кўп ҳолларда саноати ривожланган худудларни қамраб олган. Хусусан замонавий технологияли иссиқхоналарни қуриш кўп маблағ талаб қилиниши ҳисобига асосан эркин иқтисодий зоналар мавжуд, иссиқлик электр энергия станциялари ва иқтисодий жиҳатдан иссиқлик энергиялари арзон тушадиган саноат корхоналарига эга бўлган айрим худудларда (Қорақалпоғистон

⁴³ Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги вазирлиги маълумотлари асосида тайёрланган.

Республикаси, Навоий, Самарканд, Тошкент вилоятлари ва шу каби ҳудудлар) 1,2 фоиз салмокни ташкил этмокда, холос.

Ўзбекистоннинг вилоятларида одатий иссиқхоналарга табиий газнинг узатилишда узилишлар ва тўхталишларнинг бўлиши оқибатида иссиқхоналарни иситишда кўп миқдорда кўмир ва ўтиндан фойдаланилмокда. Бу эса, кишлоқ жойларида экология ҳолатининг бир ҳисса ёмонлашувига сабаб бўлади. Узлуксиз табиий газ билан иситилмайдиган каркас-плёнкали иссиқхоналарнинг эса самарадорлиги паст. 1 ар майдонга эга бўлган битта иссиқхона 1 кишнинг 3 оyi мобайнида иссиқ саклаш учун 3-4 тонна кўмир сарфланар экан.

Шунга кўра, 7000 ар майдонли иссиқхона йилига 21000 дан 28000 минг тоннагача кўмирни талаб этади. 1 кг кўмирни ёқишда 5 кг кислород сарф килинишини ҳисобга олсак, юқоридаги ҳолат 105 дан 120 минг тоннагача бўлган кислород сарфини келтириб чиқаради. Кўмирнинг ёниши оқибатида 140 минг тонна карбонат ангидрид гази ва олтингугурт диоксиди атмосферага чиқариб юборилади ва бу иссиқхонага яқин бўлган ҳудудларда истикомат килувчи аҳолининг саломатлигига салбий таъсир кўрсатади.

Кўмрдан фойдаланиш ҳозирги кунда энг зарарли саноат жараёнларидан бири бўлиб қолмокда. Шунга мувофиқ тарзда, иссиқхона хўжаликларида етиштирилган маҳсулотларнинг баҳоси, кўшни мамлакатларга килинадиган экспорт ҳажмининг кичиклигига қарамай, ўтган йилларга қараганда бир неча баробарга кўтарилди.

Бундан ташқари, амалда ҳосилдорлиги анъанавий усулларга қараганда, юқори бўлган лимон етиштиришнинг замонавий усуллари кўплаб иссиқхона хўжаликларига маълум эмас. Шундан келиб чиққан ҳолда, мамлакатимиздаги ишлаб чиқарувчилар сони кўшни мамлакатларга экспорт килувчи Хитой ва Туркиядаги ишлаб чиқарувчиларга солиштирилганда, пасайиб бормокда.

Хитой технологиясига асосланган энергия самарадор иссиқхоналар эса лимон етиштиришни кўшимча иссиқликсиз амалга ошириш имконини беради. Унинг лойихаси шундай тузилганки, куз-киш мавсумларида куёшнинг

холотига кўра, унинг нурлари иссиқхона ички қисмини ёритиб беради.

Маълумки, йилнинг совук фаслларида кечаси ҳавонинг ҳарорати совуқроқ бўлиши кузатилади. Бунда, 60 фоизга яқин иссиқлик иссиқхоналарнинг шифти орқали чиқиб кетиши илмий жиҳатдан тасдиқланган, чунки, физика қонунларига биноан ҳавонинг иссиқ оқими юқорига, совук ҳаво оқими эса пастга қараб ҳаракатланади.

Бу муаммони оддий иссиқхоналар, яъни пассив қуёшли иссиқхонага муқобил усулни кенг татбиқ қилиш йўли билан қисман ечиш мумкин. Пассив қуёшли иссиқхоналарнинг ўзига хос томонлари қуйидагиларда ўз аксини топади:

- улар қуёшдан фотосинтез учун етарли бўлган ҳажмда нурланиш торта олади;

- тунда равокли том устини ёпадиган иссиқликни изоляция қилувчи сурма қоплама ҳисобига кундузи тўпланадиган иссиқлик иссиқхона ичида сақланади;

- улар йилнинг иссиқ ва совук даврларида лимонни ўстириш учун зарур бўладиган шарт-шароитларга мувофиқ иссиқхона ичида микроклим яратиши мумкин;

- иссиқхонанинг уч тарафини кесак (ёки пахса) деворлар билан ўралиши ҳисобига иссиқлик йўқотилиши сезиларли даражада камаяди;

- иссиқхонанинг куз-қиш ёки қиш мавсумида қуёш ҳаракатининг траекториясига мувофиқ қурилиши натижасида қуёш нурлари энг кўп даражада тушишига эришилади.

Мазкур иссиқхонанинг ўзига хос томони шундаки, "... иссиқликни сақловчи материаллардан қилинган термоадёл қуёш ботганидан сўнг иссиқхона ичидаги иссиқликни сақлаб қолади. Термоадёл полиэтилен плёнка (парда) устидан тортилиб, бу билан иссиқхона ичида иссиқликни ёпиб қолади ва совук ҳаво ҳамда иссиқхона девори орасида қалқон ҳосил қилади"⁴⁴.

⁴⁴ Энерго-тежамкор иссиқхоналарни қуриш ва улардан фойдаланиш бўйича қўлланма. БМТ Тараққиёт Дастури. Ўзбекистон Республикаси Савдо-саноат палатаси, 2013 йил. 48 бет.

Лимон ўсимлигини кишки давомли совуклардан саклашда иситиш воситаларисиз парвариш килишнинг учта синалган усули мавжуд, булар хандак, ярим хандак ва оддий енгил конструкцияли икки қават плёнкадан иборат иссиқхона (термос) усули.

Хандак, ярим хандак ва оддий енгил конструкцияли икки қават плёнкали (термос) технологияда лимон етиштиришни ташкил этиш самарали ва кам харажат усул бўлиб, унинг қурилиши учун зарур анжомларни ҳар бир хўжалик юритиш субъекти ўзининг ички имкониятларидан келиб чиқиб амалга ошириш мумкин (2.9-жадвал).

2.9-жадвал.

1 сотих майдонда хандак, ярим хандак ва оддий енгил конструкцияли икки қават плёнкали технологиядаги лимон етиштиришга мўлжалланган иссиқхонани қуриш харажатлари (минг сўмда)⁴⁵.

№	Бажариладиган ишлар ва зарур анжомлар	Хандак	Ярим хандак	Оддий енгил конструкцияли икки қават плёнкали (термос)
			х	х
1	2 метр чуқурликда 3х33 метр траншея казиш (100 м ²)	1800	х	х
2	Каркас оддий ёғочдан (1 донаси 4 метрлик 30 диаметрлик, жами 35 дона)	350	х	х
		600	х	х
3	3 мм лик сим (30 кг)	250	х	х
4	100 микронлик полиэтилен плёнка (10 кг)	480	х	х
5	2 ёшлик лимон кўчати (16 дона)	-	х	х
6	Иситиш харажатлари (газ, электр энергияси)	220	х	х
		100	х	х
7	Ўғитлаш ва кимёвий ишлов бериш	3800		х
8	Бошка харажатлар	х	1800	
Жами харажатлар				
1	1 метр чуқурликда 6х17 метр траншея казиш (100 м ²)	х	700	Х
2	Каркас оддий ёғочдан (1 донаси 4 метрлик 30 диаметрлик, жами 70 дона)	х	800	Х
		х	375	Х
3	3 мм лик сим (40 кг)	х	51	Х
4	100 микронлик полиэтилен плёнка (15 кг)	х	480	Х
5	Лойдан ясалган хом гишт (510 дона)			
6	2 ёшлик лимон кўчати (16 дона)	х		

⁴⁵ Монографик тадқиқотлар натижасида тузилган.

№	Бажариладиган ишлар ва зарур анжомлар	Хандак	Ярим хандак	Оддий енгил конструкцияли ички қават плёнкали (термос)
7	Иситиш харажатлари (газ, электр энергияси)	х	-	Х
8	Ўғитлаш ва кимёвий ишлов бериш	х	220	Х
9	Бошқа харажатлар	х	100	Х
	Жами харажатлар	х	4476	Х
		х	х	4700
1	Темир конструкцияларини ясаш	х	х	2250
	устунлар (угольник 50 мм), 90 метр	х	х	1620
	каркас ва ферма (арматура 14 мм), 120 метр	х	х	800
	меҳнат харажатлари	х	х	700
2	Каркас оддий ёғочдан (1 донаси 4 метрлик 30 диаметрлик, жами 70 дона)	х	х	800
		х	х	-
3	3 мм лик сим (40 кг)	х	х	1000
4	1,5 литрлик баклашка (100 дона)	х	х	-
5	100 микролик полиэтилен плёнка(40 кг)	х	х	-
6	Иситиш харажатлари (газ, электр энергияси)	х	х	870
		х	х	220
7	2 ёшлик лимон кўчати (29 дона)	х	х	100
8	Ўғитлаш ва кимёвий ишлов бериш	х	х	8360
9	Бошқа харажатлар	х	х	
	Жами харажатлар			

1 сотих лимонзор барпо этиш учун қилинган харажатлар деҳқоннинг ички имкониятларини инобатга олиб, ушбу харажатларни янада камайтириш мумкин. Мисол учун хандак қазихда техникадан фойдаланиш, органик ва минерал ўғитлар харажати ва иссиқхона қуриш учун кетадиган қўшимча сарф харажатларни тежаш мумкин. Биргина техникадан фойдаланиш харажатларини ўзи деҳқоннинг ички имкониятларидан келиб чиқиб, амалга ошириши бирмунча харажатдан тежаш имконини беради.

Лимонни ҳосилдорлигини ошириб бориш асосан навни тўғри танлаш, агротехник тадбирларни тўғри ташкил этиш ва қиш мавсумида дарахтларни совуқдан ҳимоя қилишдан иборат. Лимонни хандакларда парваришлаш уларни совуқдан саклаш муаммосини тўлиқ ҳал этади.

Маълумки, иссиқхоналарни жойлашув жараёнларининг бирданига амалга ошириб бўлмайди. Шунинг учун иқтисодий жиҳатдан энг мақбул

бўлган конструкциядаги технология бўйича иссиқхонанинг ҳудудий жойлашуви ва уларнинг ихтисослашувини босқичма-босқич амалга ошириб бориш лозим.

Бизнингча, лимон ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва барқарорлаштириш ҳамда республикадаги ҳудудларнинг иқтисодий жихатдан энг мақбул бўлган конструкциядаги технология бўйича лимон етиштириш имкониятларидан тўлароқ фойдаланиш учун қуйидаги масалаларни ҳал этиш лозим:

- лимон етиштиришга йўналтирилган инвестициялар, хусусан, хорижий ва хусусий инвестицияларни жалб қилишни рағбатлантириш;
- лимон етиштириш жараёнлари учун оптимал шароитлар яратиш мақсадида зарурий ресурсларнинг эркин бозорини шакллантириш;
- лимон ва лимон маҳсулотларини истеъмолчиларга етказиб бериш тизимида кооперация жараёнини шакллантириш лозим. Бунда кооперация тизими бозор (истеъмолчи) билан маҳсулот ишлаб чиқарувчилар ўртасида занжир вазифасини ўтайди, яъни саноат ишлаб чиқариши нуктаи назаридан қараладиган бўлса, цех тизими йўлга қўйилади;
- аҳолига сифатли ва экологик тоза лимон етказиб бериш имконини берувчи юқори ҳосил берувчи навларни яратиш тизимини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш. Шунингдек, эски усулда фаолият кўрсатаётган иссиқхона хўжаликларини замонавий техник жихозлар, ускуналар ва янги технологиялар билан таъминлашни рағбатлантириш;
- лимончилик учун ташқи савдо эркинлигини таъминлаш. Бунда, айнан, лимон экспортини эркинлаштиришга алоҳида эътибор қаратилиши;
- иссиқхонада етиштириладиган сабзавот маҳсулотларини маҳаллий ишлаб чиқарилишини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш. Бунда мазкур маҳсулотлар тури учун импортга сарфланаётган валюта маблағларини ушбу тармоқка йўналтириш.

Хулоса қилиб айтилганда, лимончилик тармоғини барқарор ривожланишини таъминлашда лимончиликнинг ривожланиш тенденцияларидан келиб чиқиб, иқтисодий жихатдан энг мақбул бўлган

конструкциядаги иссиқхоналарни танлаб олиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Бу эса, ўз навбатида, лимон етиштиришнинг интенсив технологиялардан фойдаланиш даражасини ошириш билан бир каторда, кишлоқ аҳолисининг даромадини ортиб боришида, ерлардан самаралиги фойдаланишда пировард натижада мамлакат аҳолиси турмуш даражаси юксалишида муҳим аҳамият касб этади.

Ҳар қандай ишлаб чиқариш фаолиятини якуний натижаси юқори иқтисодий самарадорликка эришиш ҳисобланади. Ишлаб чиқариш жараёнининг амалга оширишнинг махсус хусусиятига эга бўлган алоҳида тармоқларда эса иқтисодий самарадорликни аниқлашнинг технологик, табиий омилларнинг таъсири, экологик барқарорликни сақлаш талаблари каби ўзига хос хусусиятлари мавжуд.

Энг аввало, лимон етиштиришнинг иқтисодий самарадорлик даражасига, биринчи навбатда, иссиқхона қуриш, кўчат харид қилиш ҳамда лимон дарахтлари ҳосилга киргунгача агротехник тадбирларга сарф қилинган маблағлар билан боғлиқ инвестицион харажатлар катта таъсир этади.

Шу билан бирга, лимон мевалари ҳосилга киргандан кейин агротехник тадбирларни бажариш билан боғлиқ бўлган жорий харажатлар ҳам лимон етиштиришнинг иқтисодий самарадорлигига бевосита таъсир этади.

Ўзбекистон шароитида бугунги кунда давлат статистика органларида лимончилик хўжаликларининг фаолиятида лимон етиштириш учун иссиқхоналар ташкил этиш ва агротехника тадбирларига сарфланган харажатларини тўлиқ, етиштирилган лимон маҳсулотининг товарлиқ даражаси, сотиш баҳоси ва бошқа иқтисодий кўрсаткичларни тўлиқ акс эттирувчи маълумот ва ахборотлар мавжуд эмас.

Шунинг учун тадқиқотлар давомида лимон етиштиришнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлаш бўйича таҳлилларимизни монографик ўрганилган деҳқон хўжаликлари, томорқа ер эгалари ва айрим лимон етиштирувчи хўжаликлар мисолида амалга оширдик.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, барча турдаги иссиқхоналарда ва фаолияти монографик ўрганилган барча лимон етиштирувчи субъектларда самарали ҳамда миқдор ва киймат кўрсаткичлари юқори даражада ҳисобланади. Жумладан, Андижон вилоятининг Андижон, Асака, Балиқчи ва Олтинкўл туманларида фаолият юритаётган 52 та лимон етиштирувчи аҳоли томоркаларида лимон етиштириш самарадорлиги ўрганилди.

Демак, ушбу аҳоли томоркаларидаги лимон етиштиришга мўлжалланган иссиқхоналарнинг 82 фоизи хандак усулидаги парниклар ва 18 фоизи иссиқхоналарни ташкил этади. Чунки, лимон етиштириш учун хандак усулидаги иссиқхона ташкил этиш харажатлари плёнкали иссиқхона ташкил этиш харажатларига нисбатан камида 2 баробар арзонлиги боис, иссиқхоналарнинг аксарият қисми хандак усулида ташкил этилган.

2.10-жадвал.

Андижон вилояти аҳоли томоркаларида 1 сотих майдонда лимон етиштириш учун хандак* усулидаги иссиқхона ташкил этишга сарфланган ўртача харажатлар⁴⁶

№	Тадбирлар	Ўлчов бирлиги	Миқдори	Жами харажатлар, минг сўм
1	Хандакда қуриш харажатлари	метр.кв	100	4 760
1.1.	Хандак казиш			1 800
1.2.	Темир конструкцияларини яшаш	метр	120	2 960
	каркас ва ферма (арматура 14 мм)	метр	360	1 620
	сим (2 мм)			540
	меҳнат ҳақи харажатлари	кг	10	800
	Полиэтилен плёнка (0.08 мм)	дона	10	250
2	Кўчат сарфи			300
4	Ўғит сарфи			170
5.1.	махаллий ўғит		640	160
5.2.	минерал ўғит	кг	1,5	10
6	Кимёвий кураш харажатлари	кг		50
Жами харажатлар				5 530

*Хандак схемаси 5×20 метр. Лимон кўчати экиш схемаси 3×3 метр.

⁴⁶ Монографик тадқиқотлар натижаси асосида ҳисоб китоб қилинган.

Ушбу жадвал маълумотлари кўра, фаолияти ўрганилган аҳоли томорқаларида 2020 йилдаги нархлар бўйича 1 сотих майдонда лимон етиштириш учун хандак усулидаги иссиқхона ташкил этишга ўртача 5,5-6,0 млн. сўм ва плёнкали иссиқхона қуришга 12,0-12,5 млн. сўм харажатлар сарфланади.

Хандак усулидаги иссиқхоналарнинг арзонлигига асосий сабаб бу уларда иситиш тизими қурилмаслигидир. Плёнкали иссиқхоналар қуришга сарфланган харажатларнинг 5 млн. 683 минг сўми ёки 45,8 фоизи иситиш тизими учун сарфланади (2.11-жадвал).

2.11-жадвал.

Андижон вилояти аҳоли томорқаларида 1 сотих майдонда лимон етиштириш учун плёнкали иссиқхона* ташкил этишга сарфланган ўртача харажатлар⁴⁷

№	Тадбирлар	Ўлчов бирлиги	Миқдори	Жами харажатлар, минг сўм
				11893
1	Иссиқхона қуриш харажатлари			5210
1.1.	Темир конструкцияларини ясаш	метр	90	2250
	устунлар (угольник 50мм)	метр	120	1620
	каркас ва ферма (арматура 14 мм)	метр	360	540
	сим (2 мм)			800
	меҳнат харажатлари			5 683
1.2.	Иситиш тизими ясаш			1500
	козонхона	метр	140	3500
	иситиш қувурлари (57 мм)	метр	15	183
	иситиш қувурлари (25 мм)			500
	меҳнат харажатлари	кг	40	1000
1.3.	Полиэтилен плёнка (0,08 мм)	дона	10	300
4	Қўчат сарфи			170
5	Ўғит сарфи	кг	640	160
5.1.	махаллий ўғит	кг	1,8	10
5.2.	минерал ўғит			50
6	Кимёвий қураш харажатлари			12413
Жами харажатлар				

*Иссиқхона схемаси 5×20 метр. Лимон қўчати экиш схемаси 3×3 метр.

⁴⁷ Монографик тадқиқотлар натижасида тузилган.

“... Лимон кўчатлари хандакларда ўстирилганда битта дарахтдан тўлик ҳосилга киргач ўртача 200-250 тагача мева олинса, иссиқхоналарда эса кучли ривожланган дарахтдан 400-500 тагача лимон меваси олиш мумкин”.⁴⁸

Маълумки, аҳоли томоркаларида лимон етиштириш учун хандакли иссиқхона ташкил этишга “Ҳар бир оила тадбиркор” дастури доирасида тижорат банклари томонидан имтиёзли кредитлар ажратилмоқда.

Маълумки, янги ташкил этилган лимонзорлар 2-йилдан бошлаб ҳосил нишонасини ва 5-йилга борганда юкори ҳосил бера бошлайди. Шу сабабли, лимончиликни ташкил қилиш, бунинг учун зарурий кўчат материаллари, иссиқхона қуриш учун зарурий материаллар сотиб олишга сарфланган маблағни ёки олинган кредитни лимон кўчати ҳосилга киргандан кейингина қайтариш имконияти пайдо бўлади.

Шуни ҳисобга олган ҳолда аҳоли томоркаларида лимон дарахтлари қатор орасида дастлабки 2 йил давомида кўшимча экин сифатида саримсок пиёз етиштириш, иссиқхоналардан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлигини янада юкори бўлишини таъминлайди (2.12-жадвал).

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, лимон етиштириш бўйича иссиқхоналардан фойдаланишда лимон қатор ораларига сабзаёт экинларини экиб, маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш юкори даражада рентабелликка эришишини таъминлайди. Ушбу усулда маҳсулот етиштиришни ташкил этган хўжаликлар маҳсулот сотишдан барқарор даромад олиш ҳамда иссиқхоналардан самарали фойдаланиш имкониятига эга бўлади.

Бу, бир томондан, лимон ва саримсоқпиёзга бўлган аҳоли талабини юкорилиги билан, иккинчи тарафдан, ушбу маҳсулотлар экспортбоплиги билан изоҳланади.

Шундан қилиб, лимон етиштиришнинг иқтисодий самарадорлиги таҳлили ушбу тармокнинг юкори даромадли эканлигини ҳамда кенгайтириган

⁴⁸ Саимназаров Ю.Б., Агзамходжаев Ж.Б., Абдуллаев Р.М., Джалилов Н.Л. Лимонни етиштириш технологияси бўйича тавсиянома. Академик М.Мирзаев номидаги боғдорчилик, узумчилик ва виночилик илмий-тадқиқот институти, 2020 йил.

такрор ишлаб чиқариш жараёнини фаол олиб бориш имконияти мавжудлигини кўрсатмоқда.

2.12-жадвал.

Аҳоли томорқаларида хандак усулидаги 1 сотихли иссиқхонада лимон етиштиришнинг ҳосилга ва даромадга кириш даври⁴⁹

№	Тадбирлар	Ўлчов бирлиги	1-йил	2-йил	3-йил	4-йил	5-йил
1	Сарфланган ўртача харажат.	минг сўм	5 600	300	200	200	200
	шундан:	минг сўм	5000	х	х	х	х
	- иссиқхона қуриш учун	минг сўм	300	х	х	х	х
	- лимон кўчати учун (10 дона)	минг сўм	100	100			
	- саримсок пиёз экишга (10 кг)	минг сўм	200	200	200	200	200
	- агротехник тадбирлар учун	кг	х	3.0-3,5	15-20	30-35	45-50
2	1 туп лимон дарахти ҳосилдорлиги	кг	200	230	200	330	475
3	Ялпи ҳосил	кг	200	200	х	Х	х
	- саримсокпиёз	кг	Х	30	170	330	475
	- лимон	минг сўм	3 000	3 500	3 500	6 600	9 500
4	Ялпи даромад						
5	Лимонзор ташкил этишга сарфланган инвестицион харажатларни йилларга тақсимоги (жорий харажатлар биргаликда)	минг сўм	3120	2820	200	200	200
		минг сўм	-120	700	3 300	6400	9300
6	Фойда	%	50,0	61,4	1,75 марта	3,3 марта	4,75 марта
7	Инвестицион харажатларни қоплашиши (жорий харажатлар бирга)						

Шу билан бирга, лимончилик тармоғини ривожлантириш ва самарадорлигини янада оширишга бир қатор тўсик бўлаётган муаммолар мавжуд бўлиб, қуйидаги муаммоларни ҳал қилиш лимон етиштирувчи хўжаликларнинг иқтисодий барқарорлигини таъминлабгина қолмай, балки, мамлакат аҳолисини соғлом турмуш тарзини таъминлашга имкон берувчи лимон маҳсулоти ишлаб чиқариш ҳажмини кўпайтириш ва унга бўлган аҳоли талабини қондириш ҳамда соҳани экспорт салоҳиятини оширишга бевосита имкон яратади:

⁴⁹ "Цитрус, субтропик ва тропик ўсимлик етиштирувчилар ва экспорт қилувчилар" уюшмаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан ҳисоб-китоб қилинган.

биринчидан, лимон етиштириш билан шуғулланишни бошлаган субъектларнинг билим ва кўникмалари етарли эмас, уларни малакасини ошириш бўйича махсус марказлар ва курслар ташкил этилмаган;

иккинчидан, етиштирилган ҳосилни сотишда маркетинг изланишларини тўғри йўлга қўйилмаганлиги, деҳкон бозорларида махсус жойлар ажратилмаганлиги ва улгуржи сотиб олувчи ташкилотларни ташкил қилинмаган;

учинчидан, лимон етиштирувчи субъектларни ахборот-консалтинг хизматлари билан таъминлаш етарли даражада ривожланмаган, яъни фаолият юритаётган ахборот-консалтинг марказларида лимончилик бўйича хизмат турлари кам ва малакали мутахассислар⁵⁰ етарли эмас;

тўртинчидан, лимончилиكنи катта майдонларда ривожлантириш учун ер майдонлар ажратиш етарли эмас, фермер хўжаликларининг асосий майдонларнинг қарийб 75-80 фоизида пахта ва ғалла етиштирилиши, юкори самарали бўлган лимон етиштиришга қўшимча ер майдонларини ажратиш имконини бермаяпти;

бешинчидан, лимон етиштириш учун иссиқхоналар ташкил этишни имтиёзли шартларни молиялаштириш тизими етарли эмас, “Ҳар бир оила тадбиркор” дастури доирасида фақатгина аҳоли томорқаларига имтиёзли кредитлар ажратилади. Фермер хўжаликлари ва бошқа кишлок хўжалиги корхоналарида йирик майдонларда лимон етиштиришга имтиёзли кредитлар ажратилмайди. Кредит фоиз ставкалари юкори, муддатлари қисқа ва молиявий маблағлар билан таъминлаш тизими ривожланмаган. Лимон етиштиришда тўлиқ ҳосил олиш узок муддат 5-6 йил талаб этишини ҳисобга олиб узок муддатли (камида 7 йилга) кредит бериш тизими йўлга қўйилмаган.

Шунингдек, таҳлилларимиз кўрсатишича лимон етиштиришда турли усулдаги иссиқхоналарни ташкил этиш харажатлари турли кийматларга эга. Бизга маълумки, лимон кўчатлари 5-йилдан бошлаб тўлиқ мевага киришни

⁵⁰ Андижон вилоятида фаолият юритаётган 14 та ахборот консалтинг марказларининг фақатгина 7 тасида лимон етиштириш бўйича маслаҳат берувчи мутахассис фаолият юритади.

бошлайди. Хусусан, Андижон вилоятида Хитой технологияси (хандак) усулида харажатларнинг кам бўлиши ҳисобига барча харажатларни коплангандан сўнг рентабеллик даражаси 65,8 фоизни ташкил этган. Яъни, барча харажатларни лимон тўлик мевага кирган биргина йилнинг ўзида коплаш имконига эга. Оддий енгил конструкцияли икки қават плёнкали (термос) усулида рентабеллик даражаси 19,3 фоиз, замонавий типдаги ойнали иссиқхонадан олинган натижалар сарфланган жами харажатларнинг 16 фоизини коплашга эришилган (2.13-жадвал).

2.13-жадвал.

Андижон вилоятида 1 сотих майдонда хандак ва оддий енгил конструкцияли икки қават плёнкали технологиядаги лимон етиштириш самарадорлиги⁵¹

№	Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	Хандак	Оддий енгил конструк- цияли икки қават плёнкали (термос)	Замонавий типдаги ойнали иссиқхона
		сотих	1	1	1
1	Экин майдони	дона	10	10	10
2	Лимон дарахтлар сони	кг	475	950	950
3	Ялпи ҳосил	минг сўм	9500	19000	19000
4	Ялпи даромад	минг сўм	5730	15913	118680
5	Жами харажатлар	минг сўм	4760	10893	114460
5.1	Иссиқхона харажатлари	минг сўм	250	1000	-
5.2	Полиэтилен плёнка (0,08 мм)	минг сўм	300	300	300
5.3	Кўчат сарфи	минг сўм	170	170	170
5.4	Ўғит сарфи	минг сўм	50	50	50
5.5	Кимёвий кураш харажатлари	минг сўм	200	200	200
5.6	Агротехник тадбирлар		-	3500	3500
5.7	Иситиш харажатлари	минг сўм	3770	3087	-99680
6	Фойда	кг	47,5	95	95
7	Бир туп лимондан олинадиган ҳосил	минг сўм	20	20	20
8	1 кг лимоннинг харид баҳоси	минг сўм	12	8,3	124,9
9	1 кг лимоннинг таннари	минг сўм	377	308	-
10	1 туп лимондан олинган фойда	минг сўм	65,8	19,3	-
11	Рентабеллик даражаси	%			

⁵¹ Монографик тадқиқотлар асосида муаллиф томонидан ҳисоб китоб қилинган.

Яъни, барча харажатларни лимон тўлик мевага кирган биргина йилнинг ўзида коплаш имконига эга. Оддий енгил конструкцияли икки қават плёнкали (термос) усулида рентабеллик даражаси 19,3 фоизни ташкил этди, лекин замонавий типдаги ойнали иссиқхонадан олинган натижалар сарфланган жами харажатларнинг 16 фоизини коплашга эришилди.

Андижон вилоятида Хитой технологияси (хандак) усулида харажатларнинг кам бўлиши ҳисобига, яъни 670 минг сўми, даромад эса 9 500 минг сўми ва рентабеллик даражаси 1318 фоизни ташкил этган. Оддий енгил конструкцияли икки қават плёнкали (термос) усулида ҳосилдорлик 2 баробар кўп бўлишига қарамай рентабеллик даражаси 286 фоизни ва замонавий типдаги ойнали иссиқхонада полиэтилен плёнка харажатлари йўқлиги сабабли рентабеллик даражаси 387 фоизни ташкил этган (2-жадвал).

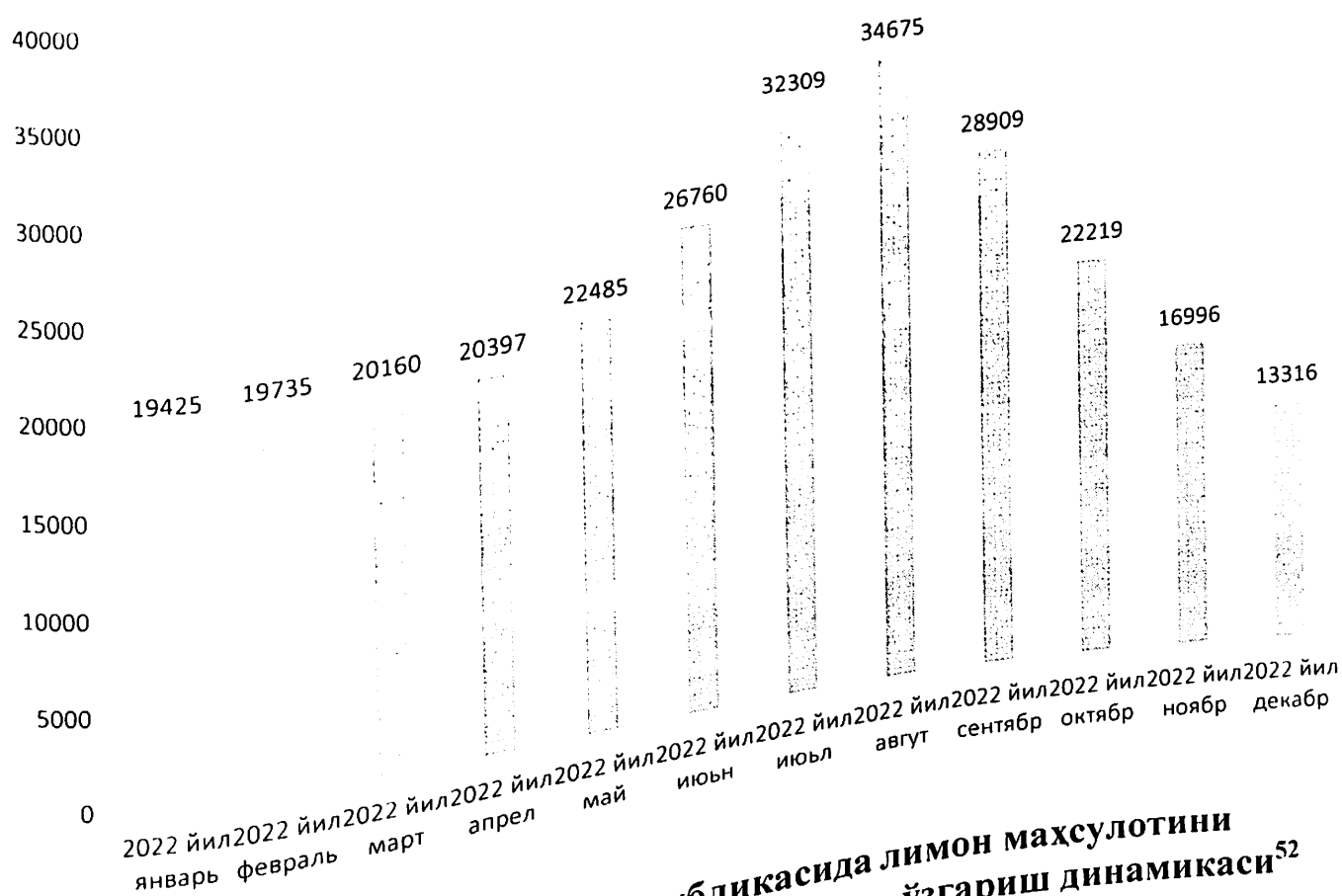
2.14-жадвал.

Андижон вилоятида 1 сотих майдонда хандак ва оддий енгил конструкцияли икки қават плёнкали технологиядаги лимон етиштириш самарадорлиги

№	Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	Хандак	Оддий енгил конструкцияли икки қават плёнкали (термос)	Замонавий типдаги ойнали иссиқхона
			1	1	1
1	Экин майдони	сотих	10	10	10
2	Лимон дарахтлар сони	донна	475	950	950
3	Ялпи ҳосил	кг	9500	19000	19000
4	Ялпи даромад	минг сўм	670	4920	3920
5	Жами харажатлар	минг сўм	-	3500	3500
5.1	Иситиш харажатлари	минг сўм	250	1000	-
5.2	Полиэтилен плёнка (0.08 мм)	минг сўм	200	200	200
5.3	Агротехник тадбирлар учун	минг сўм	170	170	170
5.4	Ўғит сарфи	минг сўм	50	50	50
5.5	Кимёвий кураш харажатлари	минг сўм	8830	14080	15080
6	Фойда	кг	47,5	95	95
7	Бир туп лимондан олинадиган ҳосил	минг сўм	20	20	20
8	1 кг лимоннинг харид баҳоси	минг сўм	12	8,3	124,9
9	1 кг лимоннинг таннари	минг сўм	883	1408	1508
10	1 туп лимондан олинган фойда	минг сўм	1318	286	387
11	Рентабеллик даражаси	%			

Лимон маҳсулоти йил мавсумларида бозор баҳолари ўзгарувчан хусусиятга эгадир. 1 кг лимоннинг бозордаги энг юкори нархи 34 675 сўм бўлиб, бу кўрсаткич йилнинг август ойига тўғри келмоқда. Лимоннинг арзон даври эса декабрь ойи ҳисобланиб, бу даврда 1 кг лимон 13 316 сўмни ташкил этган, яъни куз мавсумида лимонлар пишиб бозорларда маҳсулот кўпайган даврга тўғри келмоқда. Шундан хулоса қилиш мумкинки лимонни саклаш тизимини янада такомиллаштириш, маҳсулотларни саклаш харажатларини камайтириш лимон етиштирувчи хўжаликларнинг даромадларини ошириш имкониятларини яратади.

Лимон маҳсулотининг бозор нархларининг ўзгариш динамикаси

2.3-расм. Ўзбекистон Республикасида лимон маҳсулотини бозор нархларининг йил ойлари кесимида ўзгариш динамикаси⁵²

Юкоридагилардан келиб чиққан ҳолда, ер, молиявий ва моддий ресурслар чекланган шароитда Андижон вилояти туманларида аҳоли бандлигини

⁵² Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика агентлиги маълумотлари асосида ишлаб чиқилган.

таъминлаш ва даромадларини ошириш мақсадида томорка ер майдонлари ва уларда аҳолининг шахсий истеъмоли учун етиштириладиган маҳсулотларни ҳисобга олган ҳолда, кооперация усулида лимон ишлаб чиқариш бўйича иссиқхона ташкил этиш имкониятлари аниқланди.

Таҳлилларга кўра, вилоятда 14 та туман ва 2 та шаҳарда 864 та маҳаллалардаги 558,5 минг та томорка ер эгаларининг 288,2 минг тасида ёки 51,6 фоизида ўртача 10 туп лимон экиб, маҳсулот етиштириш учун 1 сотих майдонда иссиқхона ташкил этишга талаб мавжуд (2.15-жадвал).

2.15-жадвал.

Андижон вилояти туманларида аҳоли томорқаларида лимон етиштириш бўйича 0,7 сотихли хандак усулида иссиқхона ташкил этиш орқали даромадларини ошириш ва бандликни таъминлаш имкониятлари⁵³

Туманлар номи	Жами томорка ер эгалари соти, (минг хонадон)	Лимон етиштириш учун хандак иссиқхона (0,7 сотих) ташкил этувчи томорка ер эгалари (минг хонадон)	Хандак иссиқхона қуриладиган майдон (гектар)	Хандак иссиқхона қуриш харажати (млрд. сўм)	Лимон кўчати		Лимон кўчати қатор орасига саримсоқ-пиёз экиш		Жами харажат (млрд. сўм)	Етиштириладиган лимон, минг тонна (5-йилда)	шундан, экспортга минг тонна	Жами даромад, млрд. сўм	шундан, экспортдан тушум минг АКШ доллари
					соти (минг донга)	харажат (млрд. сўм)	урғи (тп)	харажат (млрд. сўм)					
Андижон	53.7	24.3	170	109.4	243.0	7.3	437.0	6.1	122.8	10.9	2.7	164.0	4.1
Асака	58.2	16.3	114	73.4	163.0	4.9	293.0	4.1	82.4	7.3	1.8	110.0	2.8
Балиқчи	36.8	25.1	176	113.0	251.0	7.5	452.0	6.3	126.8	11.3	2.8	169.4	4.2
Булокбоши	25.9	24.1	169	108.5	241.0	7.2	434.0	6.1	121.8	10.8	2.7	162.7	4.1
Бўстон	15.2	15.6	109	70.2	156.0	4.7	281.0	3.9	78.8	7.0	1.8	105.3	2.6
Улугнор	11.9	10.1	71	45.5	101.0	3.0	182.0	2.5	51.0	4.5	1.1	68.2	1.7
Пахтаобод	34.8	22.9	160	103.1	229.0	6.9	412.0	5.8	115.8	10.3	2.6	154.6	3.9
Жалакудук	34.6	19.4	136	87.3	194.0	5.8	349.0	4.9	98.0	8.7	2.2	131.0	3.3
Избоскан	42.6	24.8	173	111.4	247.5	7.4	445.5	6.3	125.1	11.1	2.8	167.1	4.2
Мархамат	35.9	20.5	143	92.2	204.9	6.1	368.9	5.2	103.6	9.2	2.3	138.3	3.5
Олтинкўл	34.8	21.5	151	96.8	215.0	6.5	387.0	5.4	108.7	9.7	2.4	145.1	3.6
Хўжаобод	27.1	15.0	105	67.5	150.0	4.5	270.0	3.8	75.8	6.8	1.7	101.3	2.5
Шахрихон	52.7	22.5	158	101.3	225.0	6.8	405.0	5.7	113.8	10.1	2.5	151.9	3.8
Кўрғонтепа	34.5	19.8	139	89.0	197.9	5.9	356.0	5.0	100.0	8.9	2.2	133.6	3.3
Андижон ш.	53.8	4.1	29	18.5	41.0	1.2	74.0	1.0	20.7	1.8	0.5	27.7	0.7
Хонобод ш.	5.9	2.3	16	10.2	22.6	0.7	40.7	0.6	11.4	1.0	0.3	15.2	0.4
Вилоят бўйича жами	558,5	288,2	2017	1297,4	2881,8	86,5	5187,1	72,6	1456,4	129,7	32,4	1945,2	48,6

⁵³ Андижон вилояти статистика бошқармаси маълумотлари ҳамда муаллифнинг монография тадқиқотлари асосида тузилган.

Ушбу аҳоли томоркаларида жами 2017 гектарда хандак усулида иссиқхона ташкил этиш учун 1 297,4 млрд. сўм, 2881,8 минг дона кўчат харид қилиш учун эса 86,5 млрд. сўм маблағ талаб этилади. Шунингдек, кўчат қатор орасига саримсокпиез экиш учун 5187 тонна уруғлик ва 72,6 млрд. сўм маблағ жами бўлиб биринчи йилда 1456,4 млрд. сўм маблағ талаб этилади.

Ушбу иссиқхоналарда лимон кўчатлари юқори ҳосил бериш бошлаган давр, яъни 5-йилдан 129 минг тонна ҳосил етиштириш ва 32,4 минг тоннасини ёки камида 25 фоизини экспортга чиқариш ҳамда 1945 млрд. сўм шундан экспорт ҳисобидан 48,6 млн. АҚШ доллари даромад олиш имконияти мавжуд.

Лимонни етиштириш, сақлаш ва сотиш билан шуғулланувчи хўжаликлар, тизим қорхоналари ва хусусий тадбиркорларни молиявий давлат томонидан рағбатлантириш мазкур тармоқнинг барқарор ривожланишида муҳим аҳамият касб этади. Бу борада, кейинги йилларда ҳукуматимиз томонидан бир қатор меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилиниб, айнан лимончилик тармоғини ривожлантиришга кенг эътибор қаратилмоқда. Хусусан, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирувчи хўжалик субъектларини Ҳукуматимизнинг меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлари асосида янги ташкил этилган агрофирмалар ва бошқа қайта ишлаш қорхоналари томонидан фермер хўжаликларига айланма маблағлар учун бўнақ ажратиш амалиётининг йўлга қўйилганлиги, мева маҳсулотларини қайта ишлаш билан шуғулланувчиларга имтиёзли кредитлар берилаётганлиги ва бошқа тадбирлар ана шулар жумласиландир.

Шунингдек, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини чуқур қайта ишлаш бўйича инвестицион лойиҳаларга йўналтиришни белгилаб қўйилиши. Бу ҳам лимончилик тармоғини молиявий қўллаб-қувватлашга қаратилган муҳим тадбир ҳисобланади.

Тармоқни ривожлантириш мақсадида маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтириш, ишлаб чиқаришни молиялаштириш, таъминот ва хизмат кўрсатиш соҳаларини ривожлантириш тизимли равишда йўлга қўйилмоқда.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши фаолиятини суғурталашдаги асосий тамойиллар, биринчидан, суғурталаш универсал хусусиятга эга бўлиб, бунда

барча табиий офатлар оқибатида етказиладиган зарар ҳисобга олинади. Иккинчидан, суғурталаш хўжалик субъектларининг йиллик фаолияти якунлари билан бевосита боғланган ҳолда бўлади, кўрсаткичлар ҳисобланганда бир неча йиллик ҳосилдорлик ҳисобга олинади.

Ҳозирги пайтда суғурталашнинг ихтиёрий ва мажбурий суғурталаш механизмлари мавжуд бўлиб, ихтиёрий суғурталаш механизмига жисмоний ва юридик шахсларнинг ёзма розилиги асосида амалга оширилади. Ихтиёрий суғурта механизмига барча турдаги шахсларнинг мол-мулкини суғурталаш, транспорт воситаларини суғурталаш, ўз ҳаётини турли бахтсиз ҳодисалардан суғурталаш ҳамда молиявий ва тадбиркорликда юзага келадиган хатарлардан суғурталаш тадбирлари киритилади.

Бироқ, бугунги кунда лимон етиштириш билан боғлиқ бўлган иссиқхона объектларини, ундаги ишлаб чиқариш билан боғлиқ жараёнларни суғурталаш тизими етарли ривожланмаган.

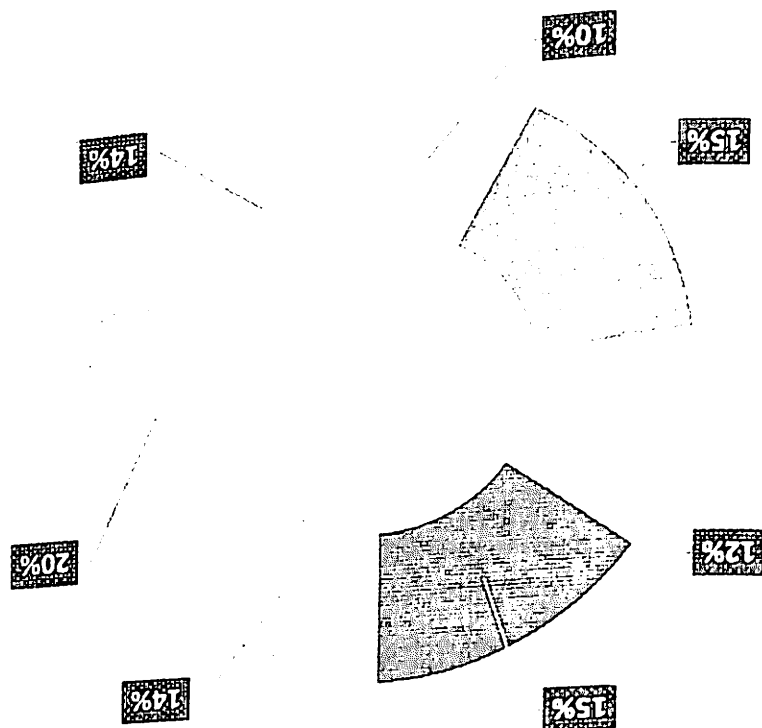
Шуни таъкидлаш жоизки, қишлоқ хўжалиги фаолиятида объектларни суғурталашда, суғурталовчиларга бўлган ишончни камайиб кетишига олиб келмокда. Чунки, суғурталовчи ташкилотлар томонидан суғурталанган объектларда қўрилган зарарларни ўз вақтида қоплаб берилмаётганлиги, суғуртачи ва суғурталанувчилар ўртасидаги шартномавий муносабатларнинг тўлиқ бажарилмаслиги, маҳсулот ишлаб чиқарувчиларда суғурта тушунчаси етарли даражада эмаслиги боис, суғурта хизматларидан тўлиқ фойдаланмаслиги, компания томонидан хўжалик субъектларига ўқув семинарлар ташкил этиш, қўлланмалар тарқатиш ишларининг етарлича йўлга қўйилмаганлиги каби сабаблар қишлоқ хўжалиги суғуртасини бозор иқтисодиёти талаби даражасида ривожланишига тўсқинлик қилмокда. Бу эса, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш жараёнида суғурталаш объектларининг ихтиёрий равишда кенгайишига салбий таъсир кўрсатмокда.

Ушбу муаммоларни чуқурроқ таҳлил этиш мақсадида Андижон вилоятининг Андижон туманидаги лимончилик билан шуғулланувчи

хүжээгчлэрсэ суугрта фаолити нэтижэлэрини үрганиш максалдла анкетэ
сүрөөномолари үткээлди.

сырвономатари ўтказилди.

Лимончицка ихтисослашган хўжаликларда
урайдиган асосий муаммолар тизими (жами сўровномага
нисбатан фойзда)

[illegible]

2.4-расм. Лимончиликка ихтисослашган хўжаликларда учайдиган асосий муаммолар тизими (жами сўровномага нисбатан фойзда)⁵⁴

асосий муаммолар

Айниқса, респондентларнинг, яъни жами ўрганилган 40 та фермер (20 та) ва дехкон (томорка) (20 та) хўжаликларидан лимон етиштириш жараёнларини суғурта қилдирганлари ичида 1 та фермер хўжалиги бўлиб, у ҳам бўлса, фақатгина иссиқхонада етиштирилган лимон ҳосилини суғурта қилдирганлигини айтиш мумкин (2.16-жадвал).

2.16-жадвал.

Андижон вилоятининг Андижон туманидаги фермер ва дехкон (томорка) хўжаликларида лимон етиштиришни суғурталаш масалалари юзасидан ўтказилган анкета сўровномалари натижалари⁵⁵

№	Анкета сўровномалари мазмуни	Фермер		Дехкон		Жами	
		сон	%	сон	%	сон	%
1	Лимон ҳосилини суғурта қилдирганмисиз (жами сўров ўтказилган фермер хўжаликлар сонига нисбатан)	20	100,0	20	100,0	40	100,0
	- ҳа	1	5,0	0	0,0	1	2,5
	- йўқ	19	95,0	20	100,0	39	97,5
2	Суғурта қилдирган фаолият тури	0	0	0	0,0	0	0
	- иссиқхонани (мулк сифатида)	1	100,0	0	0,0	1	100,0
	- ҳосилини						
	- иссиқхона қуриш учун олинган кредитни	0	0	0	0,0	0	0

Нафакат, лимон етиштиришни, умуман олганда, кишлоқ хўжалигини суғурталашда соҳанинг барча тармоқлари микёсида давлат томонидан қўллаб-қувватлаш кўлами жуда паст даражададир. Барча тармоқлар доирасида кишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларни комплекс суғурта ҳимояси тизимининг амалда йўқлиги, суғурталаш борасида кишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчиларини кам даражада камраб олинганлиги ҳақида таъкидлаш имконини беради. Бу бир қатор комплекс сабаблар билан боғлиқ.

Кишлоқ хўжалигини суғурталашда ягона “Ўзагросуғурта” ДАСК фаолият юритаётган ҳолда кишлоқ хўжалиги корхоналарининг маълум бир қисмини суғурталашда фаол иштирок этмоқда ҳолос. Бирок, турли мулкчилик шаклларига асосланган кишлоқ хўжалиги корхоналарини суғурта қилувчи

⁵⁵ Монографик тадқиқотлар асосида тузилган.

муассасалар мавжуд эмас. Шундай экан, лимончилик хўжаликларини суғурталашда турли мулкчилик шаклларидаги суғурта муассасаларини ташкил этиш лозим. Бу жараёни ташкил этишда куйидагиларга амал килиш керак:

- ҳар бир вилоят ва туман ҳудудларида фаолият юритаётган ахборот ва консалтинг марказларида суғурта фаолиятини ташкил этиш бўйича маслаҳатлар олиш;

- ўрта ва олий билим даргоҳларида кишлоқ хўжалигида суғурта ишини ташкил этиш ва фаолият юритишга доир мутахассислар тайёрлаш;

- суғурта ходимларининг касб малакасини оширишда махсус ўқув курсларини ташкил этиш ва ўқиш дастурларини ишлаб чиқиш;

- кишлоқ хўжалигини суғурталаш билан шуғулланувчи компаниялар ходимларини халқаро даражада тажриба алмашиш мақсадида давлат кўмаги остида ўқув курсларини йўлга қўйиш мақсадга мувофиқдир.

Шу боис, республикамиз кишлоқ хўжалигини суғурталаш борасида хусусий ва қўшма суғурта муассасаларини ташкил этиш ҳамда уларга Ҳукумат томонидан шарт-шароитлар яратиб бериш лозим. Бироқ, амалиётда янгидан ташкил этилган суғурта муассасаларнинг фаолият юритиши ва ривожланишига кўпгина омиллар ўз таъсирини ўтказди. Бу каби ҳолатларни бартараф этиш учун куйидаги чора-тадбирларни йўлга қўйиш лозимдир:

- ўз фаолиятини эндиgina бошлаган нодавлат мулк шаклидаги хусусий ёки қўшма суғурта муассасаларининг ҳақ-ҳуқуқларини давлат томонидан ҳимоя килиш;

- янги ташкил этилаётган суғурта муассасаларини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш, давлат кўмагида шарт-шароитлар яратиб бериш;

- янгидан ташкил этилган суғурта муассасаларига берилаётган ҳуқуқ ва имтиёзларни ҳозирда фаолият кўрсатиб келаётган суғурта муассасаларининг ҳуқуқ ва имтиёзларига тенглаштириш;

- йирик суғурта компаниялари янги кичик турдаги суғурта муассасалари устидан монопол тайзик ўтказишларини олдини олиш.

Тадкикот натижаларининг, яъни амалиёт тажрибаларининг кўрсатишича, мамлакатимизда лимон етиштирувчилар баъзи йилларда рўй берадиган табиий офатлар натижасида ҳосил йўқотилишидан катта иқтисодий зарар кўрадилар. Баъзан лимон дарахтларининг совук уриши ёки бошқа сабаблар туфайли ёппасига куриб қолиши юз бергандан кейин янги ташкил этилган лимонзор бир неча йилдан кейин ҳосилга киради. Бундай ҳолатларда кўрилган зарарни қоплаш, лимонзорларни қайта ташкил қилиш учун давлат томонидан тўғридан-тўғри субсидиялар ажратилиши лозим.

Шунингдек, лимон ҳосилини табиий офатлар натижасида йўқотилишини суғурталаш учун маҳаллий деҳқонларда маблағ етишмаслигини ҳисобга олган ҳолда суғурта мукофотларини тўлашга ҳам давлат субсидияларини ажратиш мақсадга мувофиқ.

Бунда, деҳқон томонидан суғурта компаниясига тўланадиган суғурта мукофотининг 40-50 фоизи давлат субсидиялари ҳисобидан қоплаб берилиши механизмининг жорий этиш лозим.

Хулоса қилиб айтганда, лимончиликни ва уларнинг ишлаб чиқариш жараёнларини суғурталаш тизимини жорий этилиши, уларда ишончли ишлаб чиқаришни ташкил этиши ҳисобида замонавий иссиқхоналар сонини ортишига, юқори технологияли ишлаб чиқаришни кенгайтишига имкониятлар яратилади.

Лимончиликда солиққа тортиш механизмининг такомиллаштириш.
Қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилар учун 1999 йилдан бошлаб ягона ер солиғи жорий этилди ва ернинг унумдорлиги – балл-бонитетига боғлиқ ҳолда солиқ ставкаси белгиланди.

Қишлоқ хўжалик қорхоналарини солиққа тортиш тизимини такомиллаштириш мақсадида Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 25 декабрдаги 567-сонли қарорига биноан 2004 йил 1 январдан бошлаб тажриба тариқасида Тошкент ва Самарқанд вилоятларида қишлоқ хўжалик қорхоналари томонидан тўланадиган ягона ер солиғини ҳисоблашнинг янги тартибига ўтилди. Ушбу тартибга кўра, мазкур вилоятлардаги қишлоқ

хўжалик корхоналарига тегишли бўлган ерлар "Ўзбекистон Республикасида кишлок хўжалиги ерларини сифатий, иктисодий ва киймат жихатдан баҳолаш бўйича вақтинчалик услубиёт" бўйича баҳоланиб, ана шу кийматнинг 2 фоизи миқдорида ягона ер солиғи тўлаш белгиланди.

Юқоридагилардан келиб чикиб, Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 28 декабрдаги 610-сонли қарорида ушбу вилоятларда ягона ер солиғи миқдорини 2005 йилдан бошлаб ернинг иктисодий кийматига нисбатан 1 фоизга туширилди ва бу тажриба Сурхондарё вилоятидаги кишлок хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларига ҳам қўлланила бошланди.

Ушбу тартиб 2006 йилдан бошлаб, республиканинг барча вилоятларида кишлок хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари учун жорий этилиб ягона ер солиғи миқдорини ернинг иктисодий кийматидан 1,5 фоиз миқдорида белгиланди. Ягона ер солиғи ставкаси ернинг меъёрий-иктисодий кийматига нисбатан 2007 йилда 2,3 фоизни ташкил этган бўлса, 2013 йилга келиб 6,0 фоизга тенг бўлган.

Амалдаги ҳукукий-меъёрий ҳужжатларда кишлок хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари (ширкат хўжаликлари, фермер хўжаликлари, ўқув тажриба хўжаликлари) мулкчилик шаклидан қатий назар ягона ер солиғи тўлаши белгиланган⁵⁶.

Шу билан бирга, бугунги кунда кишлок хўжалик корхоналари ва фермер хўжаликлари томонидан ягона ер солиғи билан бирга бюджет ва бюджетдан ташқари фондларга мажбурий тўловлар ҳам амалга оширилмоқда.

Шунингдек, кишлок хўжалик корхоналари маҳсулотларни қайта ишлаш ва бошқа корхоналарга хизмат кўрсатиш фаолиятлари билан шуғулланаётган бўлсалар, улар томонидан умумбелгиланган солиқ ва тўловлар яъни; фойда (даромад) солиғи, ер солиғи, қўшилган киймат солиғи, аксиз солиғи, инфратузима солиғи ва бошқалар тўланмоқда.

⁵⁶ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 10 октябрдаги ПФ-2086-сонли фармони ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 25 декабрдаги 567-сонли қарори.

№	Кўрсаткичлар номи	Ўлчов бирлиги	“Шерали ота” ф/х	“Жўраев Дурбек” ф/х
9.7	Тушумдан пенсия фондига ажратма (тўлов)	минг сўм	382.5	360.0
	жами солик ва тўловлардаги улуши	%	22.3	22.1
9.8	Мактаб таълимини ривожлантириш жамгармасига ажратма	минг сўм	382.5	360.0
	жами солик ва тўловлардаги улуши	%	22.3	22.1
10	Соллик ва тўловларни жами тушумга нисбати	%	7.1	7.1
		%	37.2	36.7
11	Соллик ва тўловларни жами харажатга нисбати	%	8.8	8.8
12	Соллик ва тўловларни жами соф даромадга нисбати	%		

Таҳлиллар шуни кўрстадики, мазкур фермер хўжаликлари томонидан тўланаётган жами солик ва мажбурий тўловлар миқдори маҳсулот сотишдан тушган тушум (даромад)га нисбатан 7,1 фоиз, сарфланган харажатларга нисбатан мос равишда 36,7 ва 37,2 фоиз оралиғида бўлмокда.

Жами тўланган солик ва тўловларга нисбатан ер солиғининг салмоғи “Шерали ота” фермер хўжалигида 14,1 фоизга ва “Жўраев Дурбек” фермер хўжалигида 16,8 фоизга тенг бўлмокда. Бошқа мажбурий тўловлар, яъни меҳнат ва капиталга нисбатан тўловлар эса мос равишда 86,7 ва 84,0 фоизга тенг бўлган.

Хулоса қилиб айтганда, лимончилик тармоғидаги ишлаб чиқарувчилар, қайта ишловчилар, тайёрловчиларни молиявий жихатдан қўллаб-қувватлаш зарурияти қуйидаги ҳолатлар билан изоҳланади:

- лимончилик йўналишидаги хўжаликларнинг молиявий ҳолати етарли миқдорда айланма ва асосий воситалар сотиб олишга имкон бермаслиги;
- лимон етиштиришда асосан маҳаллий аҳолининг ҳиссасига тўғри келади. Аҳолининг маҳаллий типда қурилган иссиқхоналарда лимон етиштириш билан шуғулланади. Бу эса, ўз навбатида, фермер, деҳкон хўжаликлари ва томорка ерларда ҳам боскичма-боскич замонавий иссиқхоналарни барпо этиш заруратини келтириб чиқаради;
- лимончилик иссиқхоналарида иссиқлик манбаларида муаммолар мавжудлиги. Деҳконларга иситиш тизимини қимматга тушиши ҳисобига

лимон таннархини ошиб кетишига ва янги лимонзорларни барпо этилишида салбий таъсир кўрсатмоқда;

– лимонни қайта ишловчи ва тайёрловчи корхоналарнинг ҳудудий ихтисослашувга кўра, етарлича шакллантирилмаганлиги, республика бўйича лимон маҳсулотини қайта ишловчи корхона ва мини цехларнинг мавжуд эмаслиги;

– лимонни ташиш учун мавжуд махсус транспорт инфратузилмаларини тубдан янгилаш зарурлиги ва бошқалар.

2-боб бўйича хулосалар

1. Тадкикотлар давомида бугунги кунда лимон етиштириш бўйича фаолият кўрсатаётган мавжуд турли типдаги иссиқхона майдонларининг салмоғи таҳлил этилди. Жумладан, жами 1625,5 гектар иссиқхона майдонларининг 82,5 фоизи енгил конструкцияли, яъни оддий усулдаги плёнкали, 6,5 фоизи ойнаванд, 9,8 фоизи Хитой (хандак усули), 1,2 фоизи замонавий технологиялар асосида фаолият кўрсатмоқдалар.

2. Тадкикотлар натижасида, бугунги кунда турли конструкциядаги иссиқхоналарнинг ҳудудий жойлашуви, ихтисослашуви ва лимон етиштириш ҳажмларидан келиб чиққан ҳолда республикамизда иқтисодий жihatдан энг мақбуллари жумладан, енгил типдаги (плёнкали оддий усулда) ҳамда Хитой, технологияси (хандак усули)даги иссиқхоналар танлаб олинди. Хандак, ярим хандак ва оддий енгил конструкцияли икки қават плёнкали (термос) технологияда лимон етиштиришни ташкил этиш самарали ва кам харажат усул бўлиб, унинг қурилиши учун зарур анжомларни ҳар бир хўжалик юритиш субъекти ўзининг ички имкониятларидан келиб чиқиб амалга ошириш мумкин.

3. 1 сотих майдонда мазкур усулларда лимон кўчатини парваришлаш технологиясининг иқтисодий самарадорлиги бўйича ҳисоб-китоблар шундан далолат берадики, биринчи йилнинг ўзида хандак, ярим хандак ва оддий енгил конструкцияли икки қават плёнкали (термос) технологияда иссиқхона қуриш

учун асосий ёки тўлик сарф-харажатлари копланadi. Иккинчи йилдан бошлаб, мазкур технологияларда парвариш қилинаётган лимон кўчатлари фойда келтиришни бошлайди ва бу жараён 20 йил давом этади.

4. Ўзбекистон шароитида бугунги кунда давлат статистика органларида лимончилик хўжаликларининг фаолиятида лимон етиштириш учун иссиқхоналар ташкил этиш ва агротехника тадбирларига сарфланган харажатларини тўлик, етиштирилган лимон маҳсулотининг товарлилик даражаси, сотиш баҳоси ва бошқа иқтисодий кўрсаткичларни тўлик акс эттирувчи маълумот ва ахборотлар мавжуд эмас. Шунга боғлиқ ҳолда лимончилик самарадорлигини аниқлаш бўйича катта ҳажмдаги республика даражасидаги статистик маълумотларни таҳлил қилишнинг имкони йўқ.

Шунинг учун тадқиқотлар давомида лимон етиштиришнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлаш бўйича таҳлиллари мизни монографик ўрганилган деҳқон хўжаликлари, томорка ер эгалари ва айрим лимон етиштирувчи хўжаликлар мисолида амалга оширдик.

5. Андижон вилоятининг Андижон, Асака, Баликчи ва Олтинкўл туманларида фаолият юритаётган 52 та лимон етиштирувчи аҳоли томорқаларида лимон етиштириш самарадорлиги ўрганилди. Аҳоли томорқаларидаги лимон етиштиришга мўлжалланган иссиқхоналарнинг 82 фоизи хандак усулидаги парниклар ва 18 фоизи иссиқхоналарни ташкил этади. Фаолияти ўрганилган аҳоли томорқаларида 2020 йилдаги нархлар бўйича 1 сотих майдонда лимон етиштириш учун хандак усулидаги иссиқхона ташкил этишга ўртача 5,5-6,0 млн. сўм ва плёнкали иссиқхона қуришга 12,0-12,5 млн. сўм харажатлар сарфланади.

6. Маълумки, янги ташкил этилган лимонзорлар 2-йилдан бошлаб ҳосил нишонасини ва 5-йилга борганда юкори ҳосил бера бошлайди. Шу сабабли, лимончиликни ташкил қилиш, бунинг учун зарурий кўчат материаллари, иссиқхона қуриш учун зарурий материаллар сотиб олишга сарфланган маблағни ёки олинган кредитни лимон кўчати ҳосилга киргандан кейингина қайтариш имконияти пайдо бўлади. Шунинг ҳисобга олган ҳолда аҳоли

томоркаларида лимон дарахтлари катор орасида дастлабки 2 йил давомида кўшимча экин сифатида саримсок пиёз етиштириш, иссиқхоналардан фойдаланишнинг иктисодий самарадорлигини янада юқори бўлишини таъминлайди.

7. Лимончилик тармоғини ривожлантириш ва самарадорлигини янада оширишга бир катор тўсик бўлаётган муаммолар мавжуд. Бу муаммоларни ҳал қилиш лимон етиштирувчи хўжаликларнинг иктисодий баркарорлигини таъминлабгина қолмай, балки, мамлакат аҳолисини соғлом турмуш тарзини таъминлашга имкон берувчи лимон маҳсулоти ишлаб чиқариш ҳажминини кўпайтириш ва унга бўлган аҳоли талабини қондириш ҳамда соҳани экспорт салоҳиятини оширишга бевосита имкон яратади.

8. Андижон вилоятининг Андижон туманидаги лимончилик билан шуғулланувчи хўжаликларда суғурта фаолияти натижаларини ўрганиш мақсадида анкета сўровномалари ўтказилди. Сўровнома натижалари шунини кўрсатадики, жами ўрганилган 40 та фермер (20 та) ва деҳқон (томорка) (20 та) хўжаликларидан лимон етиштириш жараёнларини суғурта қилдирганлари ичида 1 та фермер хўжалиги бўлиб, у ҳам бўлса, фақатгина иссиқхонада етиштирилган лимон ҳосилини суғурта қилдирганлигини айтиш мумкин.

3-БОБ. ЛИМОНЧИЛИК ТАРМОҒИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИ ҚЎЛЛАБ-ҚУВВАТЛАШ ВА ИҚТИСОДИЙ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШ ЙЎЛЛАРИ

3.1. Лимончилик тармоғини ривожлантиришнинг ташкилий-иқтисодий механизмларини такомиллаштириш

Юқорида кайд этилганидек, мамлакатимизда лимончилик соҳасини баркарор ривожлантириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 6 мартдаги “Ўзбекистон Республикасида лимончилик соҳасини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3586-сонли қарори билан “Лимон етиштирувчилар ва экспорт қилувчилар” (ҳозирги кунда – “Цитрус, субтропик ва тропик ўсимлик етиштирувчилар ва экспорт қилувчилар”) уюшмасини ташкил этилди ҳамда унинг ташкилий тузилмаси тасдиқланди.

Бугунги кундаги ислохотлар ҳамда иқтисодиётнинг шиддат билан ўзгариши даврида уюшманинг ташкилий тузилмасини қайта кўриб чиқишни талаб этмоқда.

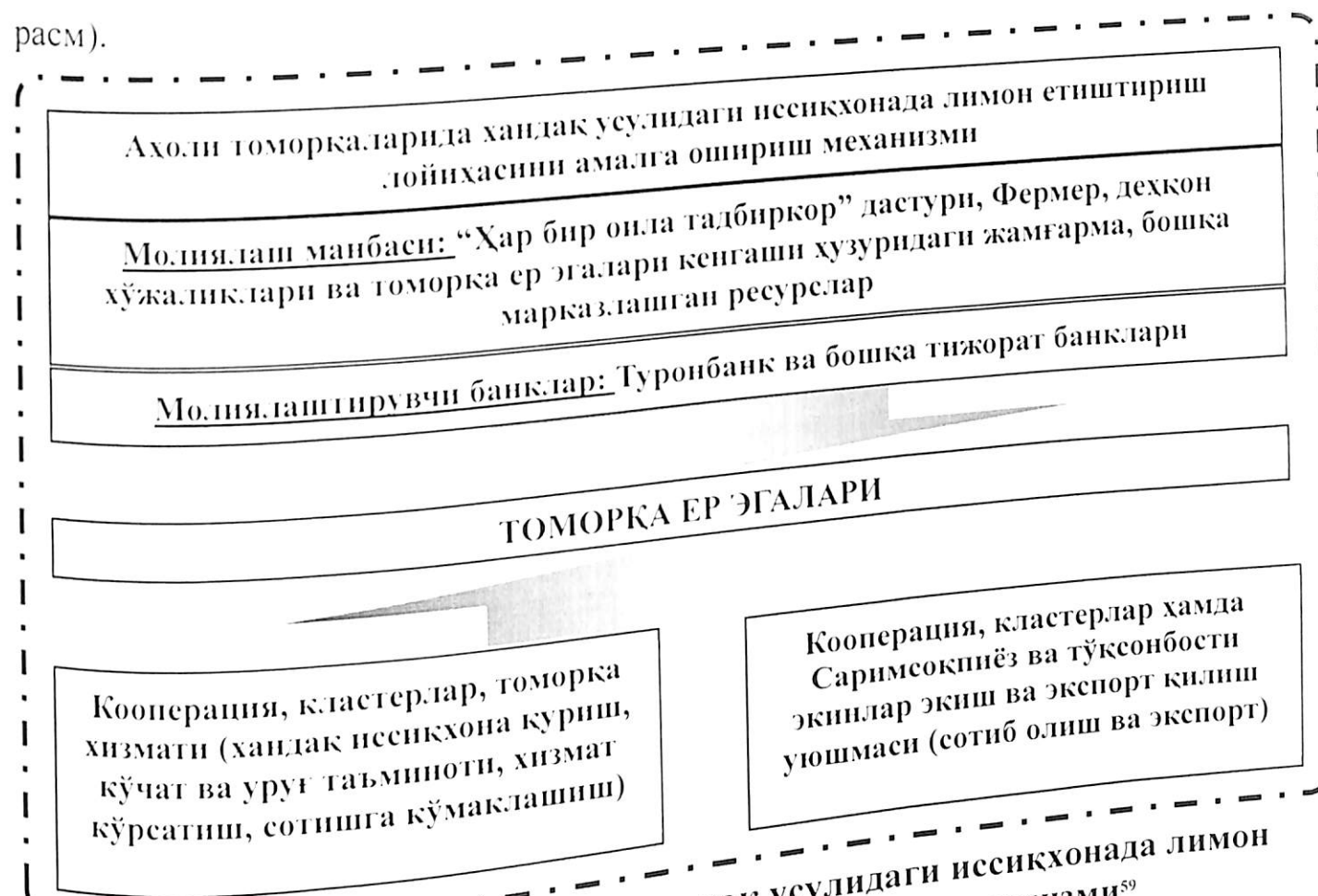
Шу муносабат билан Цитрус, субтропик ва тропик ўсимлик етиштирувчилар ва экспорт қилувчилар уюшмасининг ташкилий фаолиятини кенгайтириш мақсадида уюшма тузилмасига мазкур тармок йўналишида фаолият юритадиган қўшимча корхона ва ташкилотларни бириктириши ҳамда уюшмани ҳудудларда бўлимларини ташкил этиш таклиф этилади (3.1-расм).

Ўзбекистон Республикаси Ўрмон хўжалиги давлат қўмитаси тизимида цитрус, субтропик ва тропик ўсимликлар билан шуғулланадиган хўжаликлари мавжуд бўлиб, улар тармок ишлаб чиқаришини қарийб 1/3 қисмини ташкил этади.

Академик М.Мирзаев номидаги боғдорчилик, узумчилик ва виночилик илмий-тадқиқот институти ҳузуридаги Цитрус, субтропик ва тропик ўсимликлар илмий-амалий маркази эса, ўз навбатида, ўзининг илмий ишланмалари билан иштироки таъминланади.

Шу қаторда, бевосита кооперация (кластер) асосида ишлайдиган қайта ишлаш корхоналари ва тармокка хизмат кўрсатиш корхоналарининг уюшмага

Шунингдек, аҳоли томоркаларида иссиқхоналар ташкил этиб, лимон етиштиришни лойиҳаларини амалга ошириш механизми ишлаб чиқилди (3.2-расм).

Ушбу механизм лимон етиштириш учун катта ҳажмдаги ер майдонлари ажратилмаётган бугунги шароитда кооперациялар ташкил этиш орқали томорка ер майдонларида хандак усулида иссиқхоналар ташкил этиб, лимон етиштиришни молиялаштиришни, моддий ресурслар етказиб беришни, хизматлар кўрсатишни ва етиштирилган маҳсулотни ички ва ташқи бозорга етказиб беришни қамраб олади.

Хулоса қилиб айтганда, иссиқхоналарда лимон етиштиришнинг иқтисодий самарадорлигини янада ошириш бўйича қуйидаги чора-тадбирларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ:

– иссиқхоналарда **ҳосилдорликни ошириш бўйича:** сабзавот экинларининг юқори ҳосилли навлари ва гибридларини уруғлари билан

⁵⁹ Муаллиф томонидан тузилган.

таминлаш; органик ва минерал ўғитларни солишда илмий асосланган меъёрларга риоя қилиш ҳамда ўсимликларни касаллик ва зараркундаларга қарши курашишда кимёвий ва биологик воситалардан самарали фойдаланиш; агротехник тадбирларни ўз вақтида сифатли қилиб ўтказилишини таъминлаш;

– **махсулот етиштириш харажатларини қисқартириш бўйича:** туманларда маҳаллаларни иссиқхоналарда лимон етиштиришга чуқур ихтисослаштириш; иссиқхоналар ташкил этишга ва агротехник тадбирларни амалга оширишга талаб этиладиган моддий-техника ресурслари баҳоларини кескин ошиб кетишини олдини олиш бўйича давлат томонидан иқтисодий механизмларни қўллаш; лимончилик тармоғида истеъмол қилинадиган ресурсларга (минерал ўғитлар, ЁММ, кимёвий воситалар ва бошқалар) қўшимча қиймат солиғини “ноль” ставкада белгилаш;

– **махсулотларни тайёрлаш ва сотиш тизимини такомиллаштириш бўйича:** ишлаб чиқариш жараёнини ташкил этишнинг ривожланган шакллари, яъни кооперация ва кластер тизимини кенг жорий этиш; махсулотни сотишнинг энг самарали бўлган турли (экспортга чиқариш, улгуржи бозорлар ва бошқалар) каналларини ривожлантириш; махсулот ишлаб чиқариш ва сотиш жараёнида сифати бузилиши ва йўқотишларни камайтириш ва товарлилик даражасини ошириш.

Янги узилган лимонни сифатини бузмай маълум муддат совутгичли омборхоналарда сақлаб, кейинчалик бозорга чиқариш ҳам катта фойда келтиради.

Шу билан биргаликда, бугунги кунда лимоннинг жаҳон бозори талабларига тўла жавоб берадиган қайта ишланган махсулотларини ишлаб чиқариш учун замонавий юқори технологияли ускуналардан кенг фойдаланиш лозим. Жаҳон стандартларига тўла жавоб берадиган қайта ишланган махсулот ташқи бозорда катта фойда келтиради. Бундан ташқари, Ўзбекистон шароитида ишчи кучи арзонлиги сабабли, етиштириладиган лимон хом ашёсини таннархи нисбатан паст бўлади. Шу сабабли, лимонни қайта ишлаш соҳаси маҳаллий ва хорижий инвесторлар учун ўзига жалб қилувчи соҳа

хисобланади.

Таклиф этлаётган юкоридаги тадбирларни амалиётга жорий этилиши лимон етиштириш тармогини иктисодий самарадорлигини кўтарибгина қолмасдан, энг асосий ижтимоий масала ва макроиктисодий муаммо ҳисобланган қишлоқ жойлардаги темир дафтар, аёллар дафтари ва ёшлар дафтаридаги фуқароларни иш билан банд қилиш, ишсизлик даражасини қисқартириш ҳамда мамлакат аҳолисининг соғлом бўлишига замин яратувчи озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш турмуш даражаси сифатини ошириш имконини беради.

Бизнинг фикримизча, бугунги кунда лимончилик тармогини молиявий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш манбалари қуйидагилардан иборат бўлиши лозим, жумладан:

- лимон ишлаб чиқарувчилар ва қайта ишловчиларнинг ўз маблағлари;
- тижорат банклари ва жамғармаларнинг имтиёзли кредитлари;
- ички (махаллий) ва ташқи (хорижий) инвестициялар;
- давлат дотациялари ва субсидиялари;
- халқаро ва хорижий молиявий ташкилотларнинг кредитлари;
- хусусий шахслар маблағлари;
- хорижий ва халқаро ташкилотларнинг грантлари ва техник қўмақлар

(3.3-расм).

Мазкур молиявий манбалардан якуний натижадан манфаатдорлик даражасига қараб қуйидаги йўналишларда фойдаланиш мумкин:

- лимон етиштурувчилар ва қайта ишловчиларнинг ўз маблағлари ҳисобига эски лимонзорларни янгилаш;
- лимон майдонларида тупрок унумдорлигини ошириш;
- фермер, деҳқон ва томорқа хўжаликларида, шунингдек, қайта ишловчи

корхоналарда ишлаб чиқариш учун зарурий ускуна ва воситалар сотиб олиш;

Бугунги кунда, лимон етиштириш билан шуғулланувчиларнинг асосий қисми аҳоли томорқалари ҳиссасига тўғри келади.

Бу борада, ҳар бир оиланинг тадбиркорлик билан шуғулланиши ва барқарор даромад манбаига эга бўлиши учун шарт-шароитлар яратиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 7 июндаги “Ҳар бир оилатадбиркор” дастурини амалга ошириш тўғрисида”ги ПК-3777-сонли қарори билан тадбиркор бўлиш истагидаги жисмоний шахслар, кичик тадбиркорларга субъектлари, деҳқон ва фермер хўжаликлари ҳамда оилавий тадбиркорларга кредит ставкаси йиллик 8%, 3 йиллик (имтиёзли давр 6 ой) ва 5 йиллик (имтиёзли давр 2 йил) муддатга, энг кам иш ҳақининг 150 баробаридан 1000 баробари миқдоригача имтиёзли кредитлар ажратилиши белгилаб берилди.

Лимон етиштириш учун иссиқхоналар қуриш ва маҳсулот етиштиришда кредитлар билан таъминлашни янада такомиллаштиришни қуйидаги йўналишларда амалга ошириш мақсадга мувофиқ:

- тижорат банкларининг имтиёзли кредитлаш фонди миқдорини ва ўз маблағлари ҳисобидан берилаётган кредитларнинг таркибида имтиёзли кредитлар ҳажмини кўпайтириш;

- лимончилик хўжаликларини қўллаб-қувватлаш мақсадида банклар томонидан берилаётган тижорат кредитларини фоиз ставкасини бир қисмини давлат томонидан субсидиялаш механизмини жорий этиш;

- лимончилик хўжаликларида гаров муаммосини ҳал этиш мақсадида суғурта тизимини ролини янада кучайтириш;

- кредитларни жалб этиш билан боғлиқ бўлган трансакцион харажатларни камайтириш мақсадида кредитни расмийлаштириш жараёнларини соддалаштириш;

- кредит муддатини лимон етиштиришда даромадга кириш муддатини инобатга олган ҳолда, белгиланадиган йиллик фоиз ставкаларини кредит берилгандан сўнг камида уч йилдан кейин ҳисоблаш, асосий қарзини эса лимонзор ташкил қилингандан беш йил ўтгандан сўнг қайтариш тартибини жорий қилиш;

- лимон етиштиришда иссиқхона қуриш, иситиш тизими ва кўчатларни сотиб олишга сарфланоан харажатларни қайтиши узок муддат (5-

6 йил) талаб этилишини ҳисобга олиб, ушбу харажатларнинг 50 фоизи миқдорини давлат томонидан субсидия ажратиш орқали қоплаб бериш механизми қўллаш.

Лимончиликда иссиқхоналарни қуриш кўп маблағ талаб этиладиган тармок ҳисобланади. Шунинг учун иссиқхоналарни ташкил этишда аксарият лимончилик билан шуғулланувчи хўжалик субъекларининг молиявий имкониятлари етавермайди. Шу боис, тижорат банклари ва кредит жамғармалардан берилаётган кредитлари қаторида, иссиқхоналар қуришга молиявий маблағларни жалб этиш жараёнларини кенгайтириш мақсадида лизинг тизимини жорий этиш муҳим ўринни эгаллаши лозим. Республикамизда лизинг амалиётларини ўтказиш тартиб ва қоидалари эркин бозор муносабатлари талабларига мослаштирилди. Бу эса, ўз навбатида, лизингни иктисодиётда кенг жалб қилинадиган, хусусан, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларини муқобил шаклда кредитлашда кенг қўлланиладиган молиявий дастакка айлантирди.

Лимончилик хўжаликлари фаолиятида лизингни кредитлашнинг муқобил шакли сифатида бир қатор хусусиятлари мавжуд бўлиб, бизнингча, уларни қуйидагича ифодалаш мумкин.

Лимончилик хўжаликларининг лизингдан фойдаланиш асослари – бошланғич капиталнинг камайтириш зарурияти пайдо бўлади, молиялаштиришнинг ташқи манбаларидан фойдаланиш имкониятини кенгайтиради.

Лизингга берувчиларининг манфаатлари – лизингга берилаётган асбоб-ускуналар орқали кредитнинг асосий қисмини қайтариш қарорининг таъминланганлиги. Хатарларни (таваккалчиликни) камайтириш.

Лимончилик хўжаликлари учун манфаатли жиҳатлари қуйидагилардан иборат:

– лизинг оловчи ускуналар қийматини бирданига тўлиғича тўлашдан озод этилади;

– кредит ресурслари такчиллиги ва қарз маблағларини жалб қилиш имконияти чегараланган шароитда уларга зарурий танловни амалга ошириш имконияти яратилади;

– лизинг воситаларини ва жалб қилиш каналларини ҳамда қарзга маблағ олишни ва узок муддатли кредитлардан фойдаланиш имкониятларини кенгайтиради;

– иссиқхона учун жадаллаштирилган амортизация ҳисобланиши;

– кафолат суммасининг пастлиги;

– иссиқхона қуришдаги бошланғич сармояни кам талаб этади;

– лизинг молиявий вазифадан ташқари ишлаб чиқариш функциясини бажаради, яъни ишлаб чиқаришни моддий-техника, шу жумладан, замонавий техника ва технологиялар билан таъминлашни жадаллаштириш имконини беради;

– лизингга олувчи зарурий хизматларни, жумладан, техник хизмат кўрсатишдан бошлаб маркетинг, суғурта ва бошқа хизматларни жалб қилиш имкониятига эга бўлади;

– лимончилик хўжаликларини ихтисослашган лизинг компаниялари билан ўзаро ҳамкорлиги махсус техника ва ускуналарни ишлаб чиқарувчиларнинг маҳсулотларини мақбул нархларда харид қилиш имконияти яратилади.

Иссиқхона қуриш учун тижорат банклари ва лизинг компаниялари ўртасидаги тафовутлари – лизинг тўловларининг миқдори банк фоиз ставкалари даражасида бўлиши. Лизинг компаниялари ва банкларнинг шартномада белгиланган шартларида фарқларнинг деярли йўқлиги.

Лизингдан фойдаланиш имкониятлари – республикада кичик бизнес субъектлари, фермер ва деҳқон хўжаликларини қўллаб-қувватлаш давлат дастурлари доирасида лизингни қўллаш ва ундан фойдаланиш кўлами чегараланмаган.

Лимончиликни янада ривожлантириш мақсадида, бизнингча, фермер ва деҳқон хўжаликларида иссиқхоналар қуриш ускуналарини амортизация

киймати муддатларида лизингга беришни жорий этиш мақсадга мувофиқ.

Ушбу таклифни мамлакатимизда кенг жорий этиш зарурияти куйидагилар билан изоҳланади.

1. Замонавий иссиқхона қуриш учун сарфланадиган жиҳозларнинг нархини қимматлиги ва йил сайин ошиб бориши лимончилик хўжаликларининг молия имкониятларини чекланишига олиб келмоқда. Бу эса замонавий иссиқхона лизингини ташкил этиш лозимлигини кўрсатмоқда.

2. Бугунги кунда фермер ва деҳқон хўжаликлари ҳамда хусусий тадбиркорлар томонидан иссиқхоналарда лимон етиштириш билан шуғулланмоқдалар. Демак, булар томонидан мамлакатни лимон ва лимон маҳсулотлари билан таъминлашдек стратегик аҳамиятга молик масала ҳал этилмоқда. Бу эса, ўз навбатида, бу хўжалик субъектлари учун турли типдаги иссиқхоналар қуриш лизинги тизимини шакллантириш ва ривожлантириш орқали уларни моддий-техника базасини мустаҳкамлашни давлат йўли билан қўллаб-қувватлаш заруриятини талаб этмоқда.

Хулоса қилиб айтганда, лимон етиштириш учун замонавий иссиқхоналар қуриш лизинги тизимини ривожлантирилиши лимончилик хўжаликлари фаолиятида кредитлашнинг муқобил шакли сифатида ундан кенг фойдаланиш имкониятини яратади.

Юқорида келтирилган таклифларни амалга оширилиши ва кредитлаш механизмининг такомиллаштирилиши, лимон етиштириш билан шуғулланувчи хўжалик шакллари молиявий барқарор фаолият юритишини таъминлашга пировард натижада, лимон ва лимон маҳсулотларини узлуксизлигини таъминлашга олиб келади.

Лимончилик тармоғини ривожлантиришнинг давлат томонидан рағбатлантиришнинг яна бир асосий механизмларидан бири бу – тармокни суғурталаш тизимини такомиллаштиришдир.

Маълумки, солиқ тўловларининг манбаи учта, бу:

– меҳнатдан (меҳнатга тўланадиган иш ҳақи ва бошқа имтиёзлар) тўланадиган солиқ;

- капиталдан олинадиган солик;
- ресурслардан фойдаланилганлиги учун тўланадиган соликлар.

Ривожланган мамлакатларда солик тўлаш базасини меҳнат ва капиталдан, ресурслардан фойдаланганлик учун олинадиган соликларга ўтказилган. Ривожланаётган давлатларда эса соликнинг асосий қисми меҳнат ва капитал зиммасига тушади.

Иқтисодий нуқтаи назардан ким табиий ресурслардан кўпроқ фойдаланаётган бўлса, кўпроқ солик тўлаши керак. Лекин, таҳлиллардан кўриниб турибдики, республикамиз кишлоқ хўжалигида асосий солик юки меҳнат ва капиталга тўғри келмоқда.

Лимон етиштиришда амал қилинаётган солик ва тўловлар тизимини қуйидагича такомиллаштириш лозим.

1. Фермер хўжаликларида ер солиғидан ташқари даромаддан олинадиган барча мажбурий тўловлар ва ажратмаларга имтиёз бериш мақсадга мувофиқ. Бу жамият манфаатлари учун маҳсулот етиштиришни рағбатлантириш билан бир каторда, уларни маҳсулот етиштиришдан олган даромадларини “яширишини” олидини олади.

Шу билан бирга, ер солиғи миқдори рента ҳосил қилувчи омилларни ҳисобга олган ҳолда унумдорлиги ва жойлашган ўрни бўйича энг ёмон ерларда маҳсулот ишлаб чиқаришнинг иқтисодий натижаларига кўра аниқланиши лозим.

2. Дехкон хўжаликларида ҳам лимон маҳсулотининг асосий қисмини етиштирилишини ҳисобга олинган ҳолда ер солиғидан бошқа соликлардан озод қилиниши керак.

3. Ҳукумат томонидан лимончиликни ривожлантиришга қаратилаётган бир вақтда, бу фаолият билан шуғулланаётган фермер ва дехкон хўжаликлари томонидан бюджет ва бюджетдан ташқари жамғармаларга мажбурий тўловлар миқдорини иқтисодиётни бошқа соҳаларига нисбатан паст даражада, табақалаштирилган тарзда белгиланиши мақсадга мувофиқ.

Лимончиликка ихтисослашган ҳудудларда лимон етиштирувчи субъектларга техник, кимёвий, транспорт ва бошқа шу каби турдаги хизмат кўрсатиш инфратузилмасини ривожлантириш учун ҳукумат томонидан кўллаб-қувватланиши (тижорат банкларининг имтиёзли кредитларини жалб қилиш, лизинг, суғурта механизмларини ҳамда солиқ имтиёзларини жорий этиш) лозим.

Лимон етиштиришда асосий харажатлар иссиқхона қуришга, иссиқхонани иситишга ва лимон кўчатларини сотиб олиш кетади. Ваҳоланки, лимон етиштиришда тўлиқ ҳосил олиш узок муддат (5-6 йил) талаб этади.

Шуларни инобатга олиб, лимон етиштиришнинг асосий харажатлари ҳисобланган: иссиқхона қуриш ёки қайта таъмирлаш; иссиқхоналарни иситишга мўлжалланган муқобил иссиқлик берувчи қурилмаларни сотиб олиш; янги лимонзорларни барпо этишда лимон кўчатларини харид қилиш учун сарфланадиган харажатларнинг 50 фоизи миқдорини давлат томонидан субсидия ажратиш орқали қоплаб берилиши мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Ихтисослашган ҳудудларда доимий фаолият юритувчи компьютер, факс, интернет ва бошқа замонавий техника воситалари, малакали мутахассислар билан таъминланган марказлар ташкил қилиш, бу марказларда мавжуд ахборот базасини доимий равишда янгилаб туриш, доимий ўқув семинарлари ташкил қилиш учун халқаро ва хорижий ташкилотларнинг грантлари ва техник кўмаklarини жалб қилиш мақсадга мувофиқ. Бунинг учун, аввало, маҳаллий мутахассисларни грант лойиҳаларини тайёрлашда хусусий корхоналар илмий-тадқиқот муассасаларининг иштирокини таъминлашни қучайтириш масаласига эътибор қаратиш лозим.

Лимончиликда янги навларни яратиш, уларни синовдан ўтказиш, зараркунанда ва касалликларга қарши қурашнинг самарали усулларини топиш бўйича илмий-тадқиқот ишларини амалга ошириш, янги кимёвий препаратларни синовдан ўтказиш бўйича тажрибалар олиб бориш ва бошқа шу каби ишларга ҳам халқаро ва хорижий илмий муассасаларнинг, шу қаторда маҳаллий тадбиркорлар маблағларини жалб қилиш, мазкур ташкилотларнинг

мутахассислари билан ҳамкорликни йўлга қўйиш тармокнинг илмий таъминот даражасини янада оширишда муҳим роль ўйнайди.

Хулоса қилганда, лимончилик тармоғини ривожлантиришнинг давлат томонидан рағбатлантириш механизмларини такомиллаштиришда юқорида билдирилган фикрларни инобатга олган ҳолда мажмуавий тарзда амалга оширилиши, бу жараёнда рағбатлантириш манбаларини тўғри ва оқилона йўналтирилиши барча бўғинларда юқори даромад олиш, маҳсулот ишлаб чиқаришдан то истеъмолчигача бўлган жараёнларни ўз ичига камраб олувчи, яъни мамлакат экспорт салоҳиятини янада ошириш, хизмат кўрсатиш, қайта ишлаш, тайёрлаш соҳаларида янги ишчи ўринлари яратиш, халқаро бозорда мустаҳкам ўрин эгаллаш имконияти яратилади. Истикболда амалга ошириладиган барча тадбирлар ана шу мақсадга қаратилган бўлиши тармокнинг барқарор ривожланишини таъминлайди.

3.2. Лимон етиштиришда инновацион технологияларни жорий этиш асосида тармокни ривожлантириш истикболлари

Дунёнинг кўплаб ривожланган мамлакатларида қишлоқ хўжалиги тараққиётининг замонавий босқичи – унинг самарадорлигини ошириш учун аграр соҳа ва фан-техника соҳаси тармоқларининг тизимли интеграцияни таъминловчи инновацион моделга ўтиш деб, тавсифланмоқда. Аграр соҳа инновацион фаолиятининг мақсади инновацион жараёнларнинг доимий ривожланишини таъминлаш, яъни маҳсулот ишлаб чиқаришда фан-техника натижаларининг (инновациялар) узлуксиз оқимини ташкил этиш ва ўзлаштириш ҳисобланади. Бунинг натижасида ишлаб чиқаришни доимий равишда техник-технологик ва ижтимоий-иқтисодий янгиланиши рўй беради.

Илмий-тадқиқотларга асосланган юқори сифатли маҳсулотларни ишлаб чиқаришни жадаллаштириш ва аграр соҳанинг барча муҳитларида инновацион жараёнларни фаоллаштириш бўйича тизимли чора-тадбирларни амалга ошириш кабиларни камраб олган инновацион ривожланишнинг аниқ ташкилий-иқтисодий механизмларини ишлаб чиқиш ва тегишли шарт-

шароитларни яратилгандагина инновацион сиёсатни муваффақиятли амалга ошириш мумкиндир.

Аграр соҳада кишлок хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқарувчиларининг эркин маблағларнинг етишмаслиги, ишлаб чиқаришда илмий-тадқиқот ишланмаларига талабнинг деярли йўқлиги инновацион инфратузилмаларнинг шаклланишига йўл бермаяпти.

Фан-техника ютуқлари асосида яратилган маҳсулотларга тўлов қобилиятига эга бўлган талаб даражасининг пастлиги инновацион жараёнларнинг ривожланишига жиддий таъсир кўрсатмоқда. Кўплаб кишлок хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари ва хўжаликларда ўз пул маблағларининг етишмаслиги, бюджетдан молиялаштиришнинг чекланганлиги ва амалда инновацион лойиҳалар учун кредитлар олишнинг мураккаблиги каби масалалар янги инновацион технологияларни ўзлаштиришга имкон бермаяпти.

Аслида, аграр соҳани инновацион таъминлаш – бу аграр ишлаб чиқаришни доимий равишда ташкилий-иқтисодий, техник ва технологик жиҳатдан янгиланишига имконият яратувчи инновацион фаолиятни амалга ошириш бўйича аниқ чора-тадбирлар йиғиндисидир. У ўз мазмун-моҳиятига кўра, қуйидаги масалаларни ҳал этишга йўналтирилади:

- аграр соҳанинг инновацион фаолияти истикболини белгилаш ва стратегик режалаштиришнинг услубий асосларини ишлаб чиқиш;
 - маҳсулот ишлаб чиқариш ва кишлок хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш соҳаларида инновациялар банкини шакллантириш;
 - инновацион лойиҳаларни сертификациялаш ва инновацион фаолият субъектларини лицензиялаш тизимини ишлаб чиқиш;
 - инновацион лойиҳаларни иқтисодий баҳолаш услубиётини ишлаб чиқиш ва уларни жадал ўзлаштиришнинг иқтисодий механизмларини шакллантириш;
 - инновацион фаолият ҳудудий дастурларини тайёрлаш
- Услубиётини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;

– инновацион технологиялар, техникалар ва ишланмаларни ўзлаштириш учун қулай шарт-шароитларни яратиш;

– инновацион лойиҳаларни ўзлаштиришда кишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларини услубий, ташкилий, ахборот, ҳуқуқий, молиявий ва бошқа томонлама қўллаб-қувватлаш.

Аграр соҳанинг бошқа тармоклари каби лимон етиштириш жараёнини инновацион жиҳатдан таъминлаш муаммоларининг ҳал этилишида ҳам тадқиқотчилар томонидан инновацион лойиҳаларни фаоллик билан ва сифатли бажаришга, ушбу лойиҳаларнинг истеъмолчилари эса уларни тезкор ўзлаштиришлари учун икки томонлама манфаатли шарт-шароитларни яратишга имкон беради. Инновацион лойиҳаларни ўз вақтида ўзлаштирилиши хўжалик субъектларининг иқтисодий самарадорлигини оширади ва уларнинг ривожланишини янада юқори даражага кўтарилишини таъминлайди.

Республикада лимончилик тармоғига инновацион фаолиятни самарали жорий этиш соҳа самарадорлигини оширишда муҳим ҳисобланади. Бугунги бозор муносабатлари шароити ва қонуниятлари лимон етиштиришда инновациялардан кенг фойдаланиш заруриятини талаб этмоқда.

Иссиқхона хўжаликларида инновацион технологияларни қўллаш шароитида деҳқончилик маданиятини шакллантирмасдан ва такомиллаштирмасдан туриб юқори иқтисодий самарадорликка эришиб бўлмайди. Лимончиликни инновацион ривожлантиришнинг стратегик ресурси сифатида юқори ташкилий деҳқончилик маданиятидан фойдаланиш янги технологияларни самарали жорий этишни амалга оширишни жадаллаштиради.

Мутахассисларнинг иссиқхоналарда лимон етиштиришнинг ўзига хос технологияларига эга бўлган юқори билими ва маҳорати ҳамда ишга ижодий ёндашуви, маҳсулот таннархини пасайтириш ва ҳосилдорликни ошириш имконини беради.

Лимончиликнинг иқтисодий самарадорлигини ортиши натижасида ижтимоий самарадорлик ҳам ортиб боради. Яъни, олинadиган юқори даромад

меҳнатни кониктириш ва унинг салоҳиятидан самарали фойдаланиш имконини беради.

Лимончиликни ривожлантиришдаги мавжуд муаммоларни бартараф этиш учун, асосий ва истикболли йўналиши сифатида интенсив технологияларни жорий қилишнинг ташкилий-иқтисодий чора-тадбирларини амалга ошириш талаб этилади. Бу эса, ўз навбатида, лимон етиштириш самарадорлигини оширишнинг муҳим омили бўлиб ҳисобланади.

Бугунги кунда аҳолини лимон ва лимон маҳсулотларига бўлган талабини қондиришга фақатгина ишлаб чиқариш жараёнига инновацияларни, янгиликларни жорий этиш орқали эришиш мумкин.

Бозор муносабатлари шароитида тармоқни юқори рентабелли фаолият юритиши учун лимон етиштириш самарадорлигига таъсир этувчи комплекс (табiiй-иқлим, технологик, ижтимоий-иқтисодий, инновацион, маркетинг ва бозорга хос бўлган) омилларни аниқлаш талаб этилади.

Тадқиқотлар натижалари бўйича лимончилик тармоғига инновациялар ва интенсив технологияларни жорий этиш асослари қуйидаги белгилари бўйича аниқлаштирилди ва синфлаштирилди:

– табiiй-иқлим (республиканинг барча минтақаларини табiiй-иқлим шароити иссиқхонада лимон етиштириш учун қулай ҳисобланади. Бу эса, ўз навбатида, лимонни анъанавий технология асосида етиштиришнинг самарадорлигини оширишни таъминлайди);

– технологик (иссиқхоналарнинг маънавий ва жисмоний эскирганлиги; лимон етиштиришда янги технологиялардан кам фойдаланаётганлиги етиштириш натижаларини яхшилаш имкониятларини чегараламоқда. Бунинг натижасида маҳсулот таннархи юқори ва фойда ҳамда рентабеллик даражаси паст бўлмоқда;

– ижтимоий-иқтисодий (мамлакат бўйича иссиқхона майдонларининг камлиги; лимончиликни қишлоқ хўжалигининг ўзига хос тармоғи сифатида тасаввур этилмаслиги; лимонни қайта ишлаш корхоналари ва мини цехларининг жуда ҳам камлиги ҳисобида маҳаллий аҳолини лимон

махсулотларига бўлган талабни тўлиғича кондирилмаслиги; қайта ишланган лимон махсулотларининг импорт даражаси юкорилиги; ресурслар нархларининг доимий ўсиб бориши натижасида лимон ишлаб чиқариш рентабеллигини пасайиши; кредитларнинг етишмаслиги; иссиқхона хўжаликларини моддий-техника ресурслари билан таъминлаш тизимининг ёмонлиги);

– инновацион (лимончилик тармоғида ишлаб чиқаришни ташкил этиш, бошқариш усуллари, ишлаб чиқариш кучларини такомиллаштиришни ифода этувчи инновацион-технологик фаолликдаги муаммолар);

– маркетинг (лимон ва лимон махсулотларини сотишда реклама ва маркетинг тадқиқотларининг йўқлиги, ассортиментининг чегараланганлиги, махсулотни сотиш тизимини бошқариш даражасини пастлиги; эксклюзив лимон махсулотларини таклифини чегараланганлиги);

– бозорга оид (импорт махсулотлар бўйича рақобатни кучайтириш, махсулотни сотиш каналлари ва ассортиментини кенгайтириш, лимончиликни ривожлантиришни давлат томонидан қўллаб-қувватланиши);

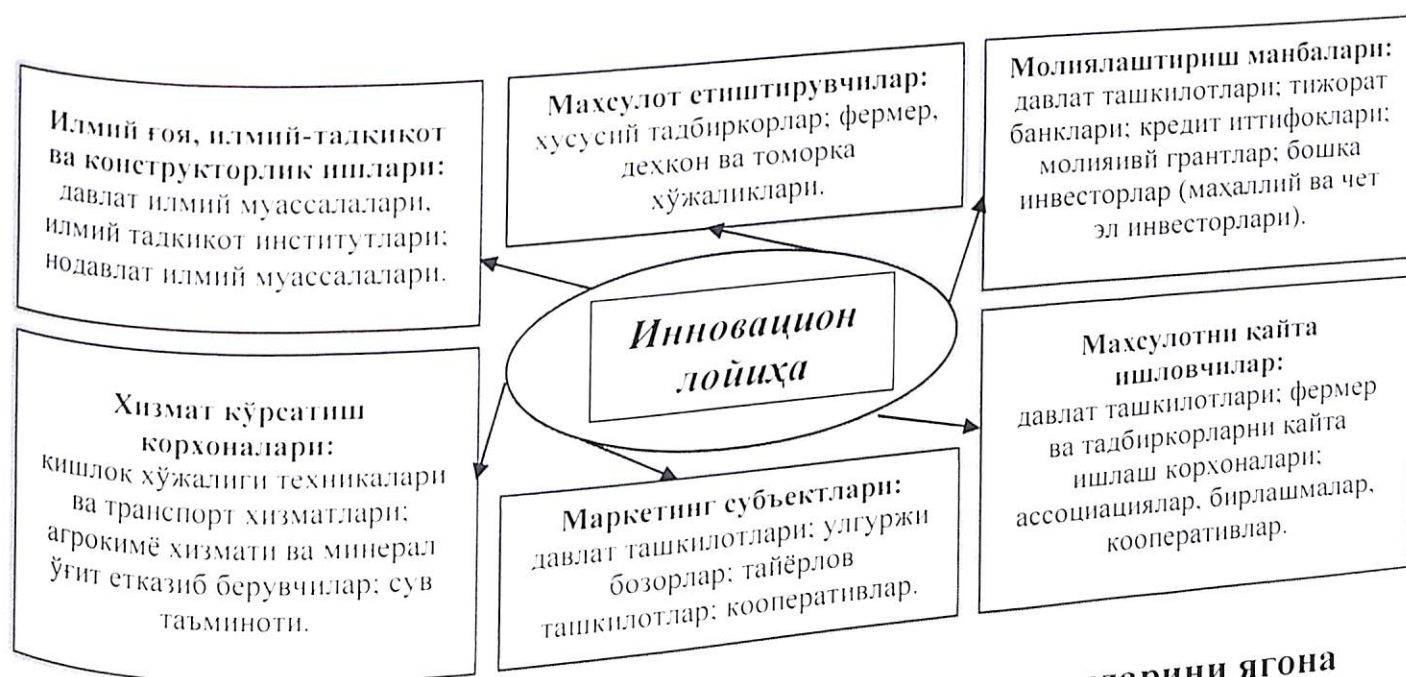
– инвесторларни жалб этиш (лимон етиштириш жараёнларига маҳаллий ва хорижий сармояларни, айниқса, чет эллик мутахассислар ва инновацион технологияларни фаол жалб қилиш, етиштирилган лимон махсулотларини экспортга чиқариш ва шу орқали аҳоли бандлиги ва даромадлари даражасини ошириш бугунги куннинг муҳим вазифаларидан бири ҳисобланади).

Инновацион сиёсатни стратегик максади – илмий ғоя ва ишланмаларни рақобатбардош товар махсулотига айлантириш, ушбу махсулотларни ишлаб чиқаришга жорий қилиш, шунингдек, ҳудудий илмий-инновацион салоҳиятни сақлаб қолиш ва ривожланишини таъминловчи қулай инновацион муҳитни яратишдан иборат.

Шундан келиб чиқиб, лимончиликда инновация фаолиятини ривожлантириш бутун бир инновация тизимини шакллантириш ва

ривожлантириш билан узвий боғлиқ бўлиб, унинг асосий вазифаси аҳоли турмуш тарзи даражасини ошириш мақсадида, ижтимоий-иқтисодий муносабатларини ривожлантириш, аҳолини озиқ-овқат билан таъминлаш даражасини ва сифатини ошириш, экотизимга салбий антропоген таъсирларни камайтириш билан бир вақтда ресурс салоҳиятидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш ҳисобланади.

Буни лимончилик тармоғида инновация субъектларини ягона инновацион интеграциялашуви асосида фаолият юритишнинг принципиал тизимини куйидагича ифодалаш мумкин (3.4-расм).

3.4-расм. Лимончилик тармоғида инновация субъектларини ягона инновацион интеграциялашуви асосида фаолият юритишнинг принципиал тизими⁶¹

Лимончиликни инновацион технологиялар асосида ривожлантириш ва тармок самарадорлигини оширишда, унда фаолият юритаётган хўжалик субъектлари фаолияти самарадорлигини оширишга йўналтирилган инновацион сиёсатнинг муҳим вазифалари куйидагилардан иборат бўлиши лозим:

— лимон маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажмлари тиббий истеъмол меъёрларига мос бўлиши;

⁶¹Муаллифнинг илмий-тадқиқотлари асосида тузилган.

– ҳудудлараро ва экспорт аҳамиятига эга бўлган истикболли маҳсулот ишлаб чиқарилиши;

– қайта ишлаш жараёнида яратилган қўшилган қиймат улуши ва иқтисодий самараси юкори бўлган маҳсулот ишлаб чиқарилиши;

– корхоналарда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг бир-бирини тўлдирувчи макбул нисбатда бўлиши;

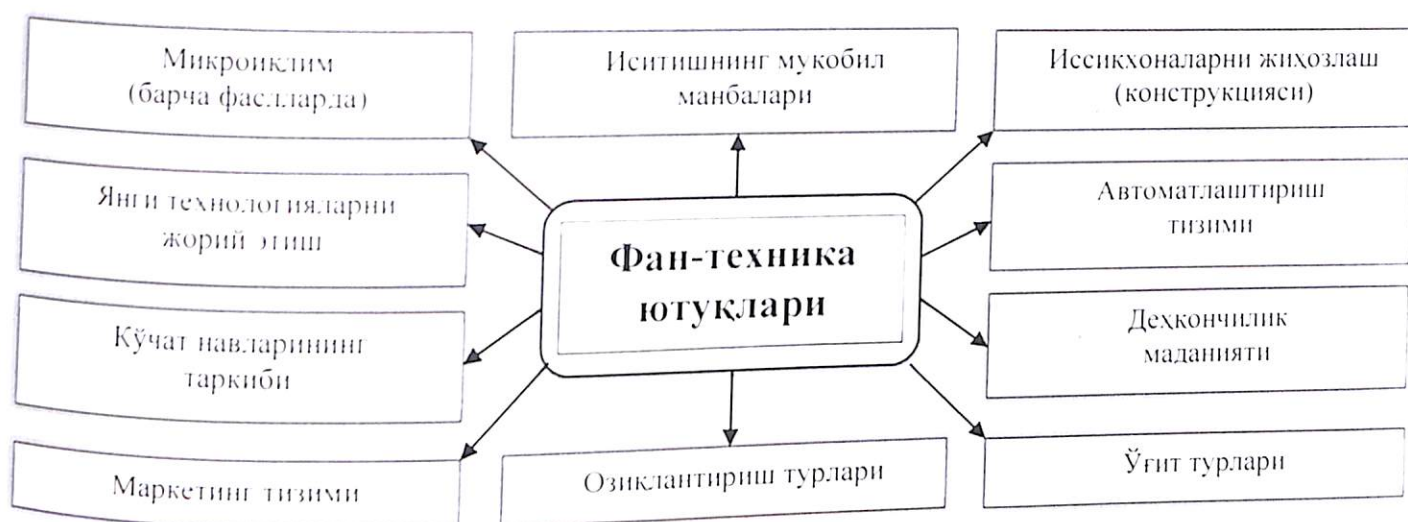
– экотизимга антропоген таъсирни камайтириш орқали ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини оширилиши.

Бу жараёнларни амалга оширилиши кўп жихатдан инновацияда иштирокчи субъектлар билимига ва тушунчасига боғлиқ. Шунинг учун ҳам тармоқда инновацион ривожланишга ўтишини, биринчи навбатда, иштирокчи субъектларни ўқитиш ва малакасини оширишдан бошлаш лозим.

Янгиликларни жорий этиш ва технологик жараёнларни модернизациялаш лимон етиштиришда кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёнини таъминлайдиган даражада самарадорликка эришишга ва маҳаллий ишлаб чиқариш ҳисобига лимон ва лимон маҳсулотлари билан таъминлашга имкон беради.

Бугунги кунда лимон етиштириш ҳажмини ошириш ва юкори даражада самарадорлигини таъминлашнинг асосий ва ҳал этувчи манбалари бўлиб, лимончилик тармоғида инновацион технологияларни, яъни фан-техника ютуқларини жорий этиш ҳисобланади (3.5расм).

Лимончилик тармоғини рақобат устунлигини таъминлаш учун, нафакат, ишлаб чиқаришни интенсивлаштиришни ошириб бориш, балки, шу билан бирга, номоддий активлардан яъни, инновацион ғоялар, маркетинг тадқиқотлари, технологик ноу-хау, дизайн, маҳсулотлар ассортименти ва хизмат кўрсатиш турларини кенгайтириш, ходимни ижодий меҳнатга қобилияти, хўжалик юритишни бошқаришнинг янги усуллари, лимон етиштирувчиларни савдо ва қайта ишловчилар билан интеграциялашуви каби омиллардан ҳам фойдаланиш зарур.

3.5-расм. Лимончиликни ривожланишида фан-техника ютуқларини жорий этиш манбалари⁶²

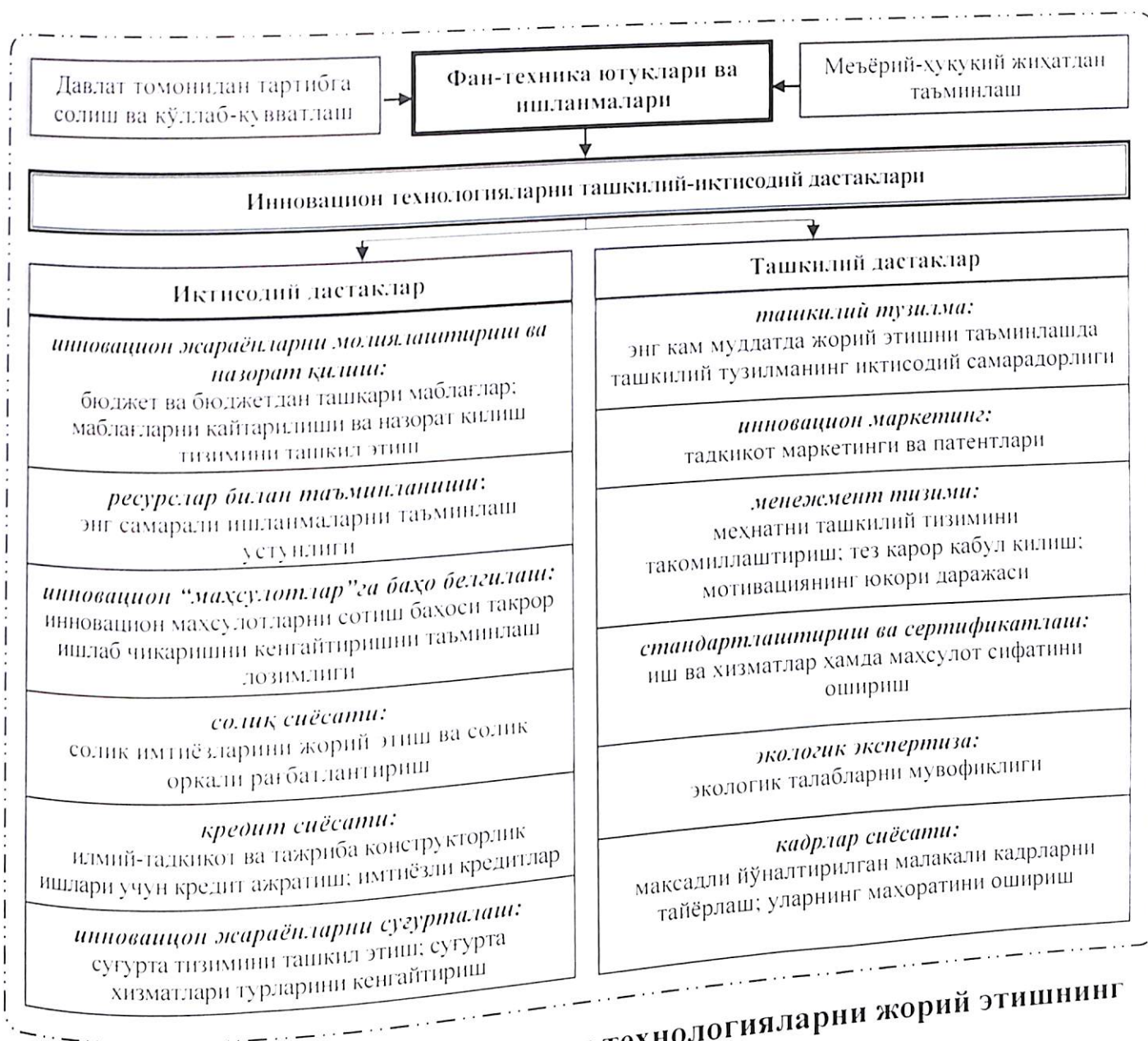
Инновациялар ишлаб чиқариш жараёнига тезлик билан жорий этилиши лозим. Шунинг учун янги ишланмаларни яратувчилар ва уларни истеъмол қилувчилар янгиликларни жорий этиш билан боғлиқ ишларни биргаликда амалга ошириши мақсадга мувофиқ.

Бир хил табиий ва иқтисодий шароитларда фаолият юритувчи лимончилик билан шуғулланувчи хўжаликларда ишлаб чиқаришни юқори рентабелли ёки зарар билан амалга оширилиши, кўплаб фойдаланилмаётган захираларни мавжудлигидан далолат беради.

Инновацион фаолиятни ривожлантиришга салбий таъсир этаётган бир қатор омилларни тегишли иқтисодий услублар, механизмлар ва дастакларни қўллагандан туриб бартараф қилиш мумкин эмас. Шунинг учун, янгиликларни амалга оширишнинг асосий муаммоси, уларни самарали жорий этишни таъминлаш имконини берувчи ташкилий-иқтисодий механизмни яратиш ҳисобланади.

Тадқиқотлар давомида лимон етиштиришда инновацион технологияларни жорий этишнинг ташкилий-иқтисодий механизми ишлаб чиқилди (3.6-расм).

⁶² Илмий-тадқиқотлар асосида тузилган.

3.6-расм. Лимончиликда инновацион технологияларни жорий этишнинг ташкилий-иқтисодий механизми⁶³

Таклиф этилаётган тизим бизнингча, лимон етиштиришда инновацион технологияларни амалга оширишнинг бир мунча самарали тизими сифатида қўлланилиши мумкин.

Лимончилик тармоғига инновацион технологияларни жорий этишнинг ташкилий-иқтисодий механизмларини жорий этишда лимон етиштиришнинг ўзига хос хусусиятларини (мавсумийлик, табиий-биологик қонуниятлар бўйича ўсимликларни ривожланиши, табиий-иклим шароитлар, маҳсулотларни сақлаш, қайта ишлаш ва сотиш) ҳисобга олган ҳолда ёндашиш асосида амалга оширилиши лозим.

⁶³ Муаллифнинг илмий-тадқиқотлари асосида тузилган.

Қишлоқ хўжалигининг хусусиятлари инновацион технологияларни жорий этиш муддатларини максимал қисқартиришга имкон бермайди. Шунинг учун лимон етиштиришда янгиликларни (инновацион технологияларни) жорий этиш жараёнлари анъанавий ишлаб чиқариш фаолиятига нисбатан секинлик билан амалга оширилмоқда.

Лимон етиштириш ҳажмини кўпайтириш, уларнинг ҳосилдорлигини ошириш, меҳнат харажатларини камайитириш ва маҳсулот сифатини ошириш илғор энергия тежовчи янги технологияларни жорий этилишига ва замонавий илмий-техника базасини яратилишига боғлиқдир.

Республикамиз шароитида лимон иссиқхоналарда етиштирилиши боисдан, энергия ресурсларига (табiiй газ, иссиқлик энергияси, электр энергияси ва бошқалар) бўлган талаб кескин ортади ва янги ҳосилга замин (ҳосилни шакллантириш, кўчат материалларини экиш ва бошқалар) яратилади.

Ваҳоланки, лимон етиштириш билан шуғулланувчи деҳқонларга табiiй газдан фойдаланишни чеклаб қўйилганлиги натижасида етарли миқдорда иссиқликка эга бўлмасдан экинларни бир қисмини нобуд бўлишига ва олинадиган ҳосилни камайишига, пировард натижада маҳсулот ишлаб чиқариш самарадорлигини паст бўлишига олиб келмоқда.

Шу боис, илмий-техника тараққиёти натижаларига асосланган энергиянинг муқобил манбаларида (биогаз, қуёш ва шамол энергияси) ишловчи самарали иссиқхоналарни қуриш ва улардан фойдаланиш зарурияти юзага чиқмоқда.

Иссиқхоналарнинг мазкур турлари табiiй газ ва бошқа анъанавий энергия манбаларидан қўшимча тарзда фойдаланмаган ҳолда лимон етиштириш имконини беради. Шунингдек, фермерлар, деҳқон хўжаликлари ва томорқаси мавжуд аҳоли учун оммабоп бўлиб, маблағларни жалб қилишда ҳам фойдали ҳисобланади.

Бундай иссиқхоналарда маҳсулот етиштириш харажатларини қоплаш, балки, юқори фойда олиш имконини беради. Аммо, табiiй газ танқислиги ва

энергиянинг бошқа турларига бўлган юкори нархлар фойда олиш имкониятини пасайтиради. Шунинг учун, нафакат, баркарор даромадни таъминлайдиган, балки, маҳсулотлар сифатини яхшилашга хизмат қиладиган янги инновацияга зарурат пайдо бўлди. Қуёш энергияси иссиқхонани иқтисодий жиҳатдан энг самарали восита билан иситишни таъминлаши мумкин.

Янги технология бўйича иссиқхоналар қуёш радиациясини фотосинтез учун етарли бўлган ҳажмда ушлайди. Кундузи тўпланган иссиқлик иссиқхоналарнинг устки қисми кечаси иссиқликни сақлайдиган ёпиладиган қоплама ёрдамида ушлаб турилади. Экинлар учун қулай микроклимни яратиш ва иссиқликни сақлаш учун лойдан ясалган уч тарафлама девор ҳам ёрдам беради. Ташқаридаги ҳаво ҳарорати "0" даража кўрсаткичигача тушиб қолганда ҳам иссиқхонани иситиш керак бўлмайди, чунки, объектлар йўналишини танлашда қуёшнинг қиш ва куздаги ҳаракатланиши траекторияси ҳисобга олинади.

Республикамизининг турли ҳудудларидаги лимончиликда кенг жорий этишда ушбу турдаги иссиқхоналарни ривожлантиришда навбатдаги вазифалардан бири жойлардаги аграр йўналишдаги касб-хунар коллежлари қошида ушбу соҳада мутахассисларни тайёрлаш бўйича ўқув марказларини ташкил этиш ҳисобланади.

Лимончиликда замонавий иссиқхоналарни барпо этиш ҳамда янги инновацион технологияларни кенг жорий этиш орқали лимон ишлаб чиқариш ҳажмларини оширишга ва ўз навбатида, аҳолини лимон маҳсулоти билан таъминлашини оширишга эришилади.

Тадқиқотлар давомида Андижон вилоятида лимончилик тармоғини ривожланиш стратегиясини белгилашда ва аҳолини лимон маҳсулотига бўлган талабидан келиб чиқиб, лимон етиштиришга мўлжалланган иссиқхоналар майдонларини кенгайтириш, лимон ишлаб чиқариш ва экспорт ҳажмларини оширишнинг 2022-2030 йилларга мўлжалланган истикболини белгилаш муҳим саналади.

Худудларда лимончиликни ривожлантиришга қаратилган ислохотларда худудий бошқармалар томонидан ҳам истикболли режалар тузиш йўлга қўйилган. Хусусан, Андижон вилояти Иқтисодий тараққиёт ва камбағалликни қисқартириш бошқармаси ҳамда Қишлоқ хўжалиги бошқармаси маълумотлари асосида қуйидагича прогноз кўрсаткичларини умумлаштириш мумкин (3.1-жадвал).

3.1-жадвал.

Андижон вилоятида 2022-2030 йилларда лимон ишлаб чиқариш, экспорт қилиш ҳажми ва аҳоли талабини таъминлашнинг прогноз кўрсаткичлари⁶⁴

Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	Амалда		Йиллар бўйича прогноз кўрсаткичлар				2030 й.да 2022 й.га нисбатан ўсиш, %
		2020 й. (асос)	ўртача йиллик ўсиш, %	2022	2024	2026	2030	
Аҳоли сони	минг киши	3188	103.9	3309	3418	3523	3703	111.9
Лимон майдони	гектар	157.2	112.5	166.6	175.8	175.8	175.8	105.5
шундан, ҳосил берадиган	гектар	65.6	155.6	85.3	127.9	153.5	175.8	206.1
Ўртача ҳосилдорлик	тонна	35.3	106.7	38.6	35.5	40	45	116.6
Лимон ишлаб чиқариш ҳажми	тонна	2314	6.9 марта	3292	4541	6140	7911	240.3
Экспорт ҳажми	тонна	519	188.7	550	650	800	1000	181.8
Аҳолини лимонга талаби (1 кишига 2 кг)	тонна	6376	104.0	6618	6836	7047	7406	111.9
Талабни таъминланиши	%	28.1	x	41.4	56.9	75.8	93.3	x

Ушбу ҳисоб-китобларга кўра, Андижон вилоятида 2030 йилга бориб лимонзорларнинг жами майдони 5,5 фоизга, шундан ҳосил берадиган ёшдагилари 2 баробарга, ҳосилдорлик кўрсаткичи 16,6 фоизга ва маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми 7,9 минг тоннани ташкил этиб, 2,4 мартага ошиши башорат қилинган.

⁶⁴ Андижон вилояти Иқтисодий тараққиёт ва камбағалликни қисқартириш бошқармаси ҳамда Қишлоқ хўжалиги бошқармаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

Бу эса ўз навбатида экспортга йўналтириладиган лимон хажмини 1000 тоннага етказиб 1,8 марта оширишга ҳамда аҳолини лимонга бўлган талабини ҳозирги 28,1 фоиздан қарийб 93,3 фоизга етказиш имкони беради.

Ушбу прогноз кўрсаткичларга эришиш учун юқорида келтириб ўтилган инновацион технологияларни кенг жорий этишга ҳамда лимон етиштириш билан шуғулланувчи субъектлар фаолиятини рағбантириш тадбирларини амалга оширишга алоҳида эътибор қаратиш талаб этилади.

Шунингдек, тадқиқотларимиз давомида 2017-2021 йиллар кесимидаги кўп йиллик даврий маълумотлар асосида лимон етиштирилган экин майдони, ҳосилдорлик, ялпи ҳосил, ажратилган молиявий маблағлар (кредит), лимон экспорти миқдори ва лимон етиштиришда банд бўлганлар сони (меҳнат ресурслари) даражалари ўртасидаги боғлиқлар таҳлили ARIMA модели ёрдамида амалга оширилди.

ARIMA (Autoregressive Integrated Moving Average) – Интеграциялашган авторегрессиялар қийматининг даврий ўртача модели кўп йиллик даврий маълумотларни таҳлил қилишда қўлай модел ҳисобланиб, авторегрессиялардаги омилларнинг базис йиллардаги ўртача қийматлари асосида келгусидаги ўзгаришлари прогнозини таҳлил қилиш имконини беради.

Яъни, ARIMA модели ўрганилаётган ҳар бир омилнинг ўтган даврлардаги қийматларининг ўртача ўзгариш динамикасига асосан келгусида қандай қийматларда ўртача ўзгариши прогнозини башоратлаш имконини беради.

ARIMA моделининг асосий хусусиятлари қуйидагича:

- модел ҳар бир ўрганилаётган иқтисодий кўрсаткичнинг ўтган даврдаги қийматлари асосида келгуси давр учун ўзгариш динамикасини ҳисоблайди;
- модел даврий ўзгаришларни прогнозлаш имкониятига эга;
- техник таҳлилларни амалга оширишда ва даврий қийматларни прогнозлашда қулай ҳисобланади;

– модел ўзаро боғлиқ бўлган кўрсаткичлар ва уларнинг ўтган даврдаги қийматларини ҳисоблашда қулай ҳисобланади;

ARIMA модели кўп йиллик даврий маълумотлар асосида ўрганилаётган иктисодий жараён ёки омилларнинг таъсирларини базис йилдаги қийматларига асосланган ҳолда келгусидаги қийматларини прогноз қилишда қулай услуб ҳисобланади. ARIMA моделининг асосий формуласи қуйидагича:

$$Y_t = \alpha + \beta_1 Y_{t-1} + \beta_2 Y_{t-2} + \dots + \beta_n Y_{t-n} + \epsilon_1 \quad (1)$$

Бу ерда:

Y = Натижавий омил / эрксиз ўзгарувчи;

$t-n$ = Ҳар бир омилнинг даврий ҳисоби;

β = омилнинг ҳар бир даврга хос эластиклик коэффиценти;

ϵ = стандарт хатолик.

3.2-жадвал.

Таҳлилда қўлланилган омилларнинг статистик тавсифи

Variable	Obs	Mean	Std. Dev.	Min	Max
Йил	7	2018	2.160247	2015	2021
Лимонэкилт~а	7	1158.6	760.1044	364.2	2332
Хосилдорли~а	7	19.38894	3.817913	16.7	27.49014
Ялпихосилт~а	7	24869.04	20155.23	7895.4	64107
Ажратилган~к	7	394743.4	343482.2	146856.2	1049123
Лимонэкспо~а	7	3624.529	2223.614	1786.8	7024.1
Кишибошига~м	7	.82	.1851126	.6	1.13
Лимонетишт~р	7	3666.143	2199.801	1495	7209

Ушбу жадвал натижаларидан шуни айтишимиз мумкинки, лимон экспорти миқдorigа таъсир этувчи омиллар сифатида экин майдони ва ажратилган молиявий маблағлар (кредитлар) миқдори таъсирларининг прогнози таҳлил қилинди. Натижаларга асосан, SIGMA коэффиценти 1.63 ва R қиймат кўрсаткичи 0.052 га тенг, яъни қаралаётган омиллар таъсири мавжуд. Хусусан, экин майдони ва молиявий маблағлар лимон экспортига ижобий таъсирда ва статик жihatдан муҳим эканлиги асосланди.

3.3-жадвал.

Лимон экспортининг экин майдони, ажратилган молийвий маблағлар (кредит) таъсирида тахлили

ARIMA regression

Sample: 2015 - 2021

Log likelihood = -17.0000

Number of obs = 7
Wald chi2(2) = 10.07
Prob > chi2 = 0.0065

Лимонэкспорти	Coef.	OPG Std. Err.	z	P> z	[95% Conf. Interval]	
Лимонэкспорти	.5578527	.410192	1.36	0.174	-.2461089	1.361814
Молиявиймаблағлар	.169491	1.200827	0.14	0.888	-2.184086	2.523068
Экинмайдони	-.152163	4.906494	-0.03	0.975	-9.768715	9.464389
_cons					0	.5053075
/sigma	.2291787	.1408846	1.63	0.052		

Молиявий маблағлар (кредитлар) микдорининг ошиши лимон экспортини 55% га ва экин майдонларининг кўпайтирилиши лимон экспорти микдорини келгусида 16% га ошириши АРИМА модели тахлилари ёрдамида асосланди.

3.4-жадвал.

Лимон этиштиришни ривожлантириш асосида аҳоли бандлигини оширишнинг ажратилган молийвий маблағлар (кредит) ва экин майдонлари таъсирида тахлили

ARIMA regression

Sample: 2015 - 2021

Log likelihood = 17.1834

Number of obs = 7
Wald chi2(2) = 605.87
Prob > chi2 = 0.0000

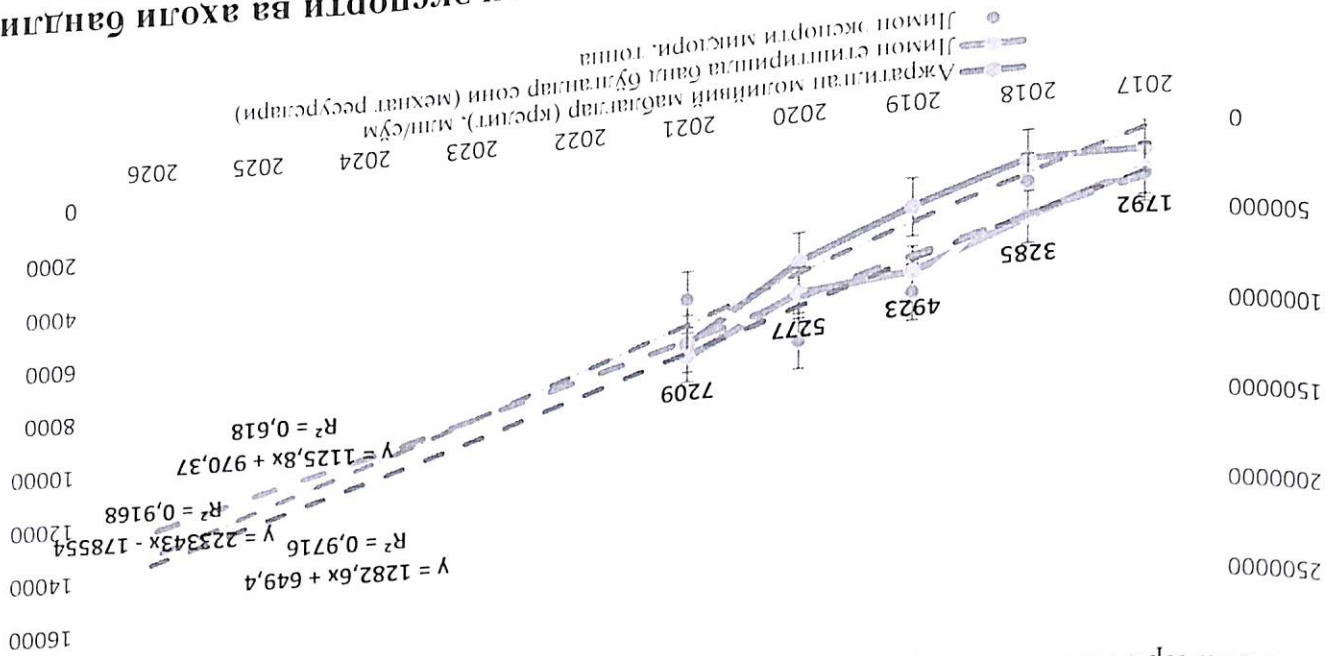
Янгишўринлари	Coef.	OPG Std. Err.	z	P> z	[95% Conf. Interval]	
Янгишўринлари	.2163592	.0333489	6.49	0.000	.1509965	.2817219
Молиявиймаблағлар	.6283127	.0414506	15.16	0.000	.547071	.7095544
Экинмайдони	1.02375	.3304563	3.10	0.002	.3760671	1.671432
_cons					0	.0616063
/sigma	.0207811	.0208296	1.00	0.159		

Ушбу жадвал натижаларидан шуни айтишимиз мумкинки, лимон этиштиришни ривожлантириш жараёнида янги иш ўринларини яратилишига таъсир этувчи омиллар сифатида экин майдони ва ажратилган молиявий маблағлар (кредитлар) микдори таъсирларининг прогнози тахлил килинди.

Натижагара асосан, SIGMA коэффициенти 3.10 ва P киймат кўрсаткичи 0.002 га тенг, яъни қараётган омилар таъсири мавжуд. Хусусан, экин майдонининг кўпайиши ва тармок ривожига ажратилган моливий маблағлар микдорининг кўпайтирилиши янги иш ўринларини яратилишига ижобий таъсира ва статик жихатдан муҳим эканлиги асосланди. Моливий маблағлар (кредитлар) микдорининг ошиши янги иш ўринларини 21 фойзга ва экин майдонларининг кўпайтирилиши эса келгусида 62 фойзга ошириши

АРИМА модели тахлиллари ёрдамида асосланди.

Прогноз параметрлари 2017-2021 йиллардаги кўрсаткичлар асосида кейинги давр яъни лимон экспорт ва аҳоли бандлиги даражасининг тармок ривожига ажратилган моливий маблағлар (кредитлар) даражасида 2026-йилгача прогнозлаштириш Trend Model ёрдамида бакарилди.

3.7-расм. Ўзбекистон Республикасида лимон экспорт ва аҳоли бандлиги даражасининг тармок ривожига ажратилган моливий маблағлар (кредитлар) даражасида 2026-йилгача прогноз параметрлари⁶⁵

Прогнозлаштиришда чизикли, даражали ва логарифмик функциялардан фойдаланилди. Ушбу функциялар куйидаги кўринишда акс этади.

Ажратиладиган молиявий маблағлар (кредит ресурслари) хособига лимон етиштиришда яратиладиган янги иш ўринлари ёки аҳоли бандлиги даражасини прогнозлаштиришнинг чизикли функцияси:

$$y = 1282,6x + 649,4$$

(1)

$$R^2 = 0,9716 \text{ (детерминация коэффициенти)}$$

Ажратиладиган молиявий маблағлар (кредит ресурслари) хособига лимон экспорти даражасини прогнозлаштиришнинг чизикли функцияси:

$$y = 1125,8x + 970,37$$

(2)

$$R^2 = 0,618$$

Бу ерда,

y – натижавий белги

x – омил белги

R^2 – детерминация коэффициенти

Хулоса қилиб айтганда, республикада лимон етиштиришга ажратилган молиявий маблағларнинг (имтиёзли кредитлар) кўпайтириш эвазига 2026 йилга бориб тармоқда бандлик даражасини 16 фоизга, лимон экспорт ҳажмини эса 11258 тоннага ошириш истикболлари мавжуд.

3-боб бўйича хулосалар.

1. Республикада лимончилик тармоғини янада ривожлантириш, илмий-тадқиқотлар кўламини кенгайтириш, илғор ва замонавий ресурс тежовчи технологияларни қўллаш асосида юқори сифатли саноатбоп ва экспортбоп лимон етиштириш ҳажмини ошириш, давлат томонидан қўллаб-қувватлаш механизмларини кенг жорий этиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 19 февралдаги “Лимончилик тармоғини янада ривожлантиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-4610-сонли қарори билан “Лимон етиштирувчилар ва экспорт қилувчилар” уюшмасининг номи “Цитрус, субтропик ва тропик ўсимлик етиштирувчилар ва экспорт қилувчилар” уюшмасига ўзгартирилиб, асосий мақсад ва вазифалари аниқ белгилаб берилди.

3. Тадкикотлар натижаларига кўра, "Цитрус, субтропик ва тропик ўсимлик етиштирувчилар ва экспорт килувчилар" уюшмасининг ташкилий фаолиятини кенгайтириш мақсадида уюшма тузилмасига мазкур тармок йўналишида фаолият юритадиган қўшимча корхона ва ташкилотларни бириктириш мақсадга мувофиқлиги асосланди.

4. Дехкон томонидан суғурта компаниясига тўланадиган суғурта мукофотининг 40-50 фоизи давлат субсидиялари ҳисобидан қоплаб берилиши механизмини жорий этиш лозим.

5. Андижон вилоятида фаолият юритаётган лимончилиги мавжуд фермер хўжаликларида жами тўланаётган солик ва тўловлар ҳамда уларнинг лимон етиштиришдаги харажат, даромад ва соф даромаддаги улуши ўрганилди. Лимон етиштиришда амал қилинаётган солик ва тўловлар тизимини такомиллаштириш юзасидан таклифлар ишлаб чиқилди.

6. Лимончиликка ихтисослашган ҳудудларда лимон етиштирувчи субъектларга техник, кимёвий, транспорт ва бошқа шу қаби турдаги хизмат кўрсатиш инфратузилмасини ривожлантириш учун ҳукумат томонидан қўллаб-қувватланиши (тижорат банкларининг имтиёзли кредитларини жалб қилиш, лизинг, суғурта механизмларини ҳамда солик имтиёзларини жорий этиш) лозим.

7. Лимон етиштиришнинг асосий харажатлари ҳисобланган: иссиқхона қуриш ёки қайта таъмирлаш; иссиқхоналарни иситишга мўлжалланган муқобил иссиқлик берувчи қурилмаларни сотиб олиш; янги лимонзорларни барпо этишда лимон кўчатларини харид қилиш учун сарфланадиган харажатларнинг 50 фоизи миқдорини давлат томонидан субсидия ажратиш орқали қоплаб берилиши мақсадга мувофиқ.

8. Бугунги кунда лимон етиштириш ҳажминини ошириш ва юқори даражада самарадорлигини таъминлашнинг асосий ва ҳал этувчи манбалари бўлиб, лимончилик тармогида инновацион технологияларни, яъни фан-техника ютуқларини жорий этиш манбалари таклиф этилди.

ХУЛОСАЛАР

“Ўзбекистонда лимончиликни ривожлантириш ва тармок самарадорлигини ошириш имкониятлари” мавзусидаги фалсафа доктори диссертацияси бўйича олиб борилган тадқиқотлар асосида қуйидаги хулосаларга келинди:

1. Бозор иктисодиёти шароитида лимончилик тармогини ривожлантиришда, унинг ўзига хос хусусиятларини ва ташкилий-иктисодий, ижтимоий, табиий-иклим, техник-технологик ва меъёрий-ҳукукий омилларни ҳисобга олган ҳолда маҳсулот етиштирувчилар ва қайта ишловчи корхоналар ўртасидаги ўзаро интеграция муносабатларини, яъни кооперацияни ривожлантиришга, “ишлаб чиқариш – қайта ишлаш – сотиш” занжиридаги муносабатлар узвийлигини таъминлашга алоҳида эътибор қаратиш лозим бўлади.

2. Тадқиқотлар давомида лимон етиштиришда тармокнинг ўзига хос хусусиятларини акс эттирувчи самарадорлик кўрсаткичларига бевосита таъсир этувчи омилларни таҳлил этиш асосида уларни 3 та гуруҳга, яъни, ишлаб чиқариш (технологик омиллар), инфратузилма ва ижтимоий-иктисодий омилларга ажратилди.

Тадқиқотлар давомида лимон етиштиришнинг самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар аниқланди ва тизимлаштирилди. Ушбу кўрсаткичлар тизими барча умумиктисодий индикаторларни камраб олган ҳолда, тармокда барча турдаги ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини баҳолаш имконини беради.

3. Бутун дунё бўйлаб 100 дан ортиқ мамлакатда йилига жами 17 млн. 384 минг тоннадан ортиқ лимон етиштирилади. Таъкидлаш жоизки, лимон етиштириш бўйича Ўзбекистон дунёда 100дан ортиқ мамлакат ичида 86 ўринни эгаллайди. АҚШ, Европа Иттифоқи мамлакатлари, Япония, Хитой, Россия, Германия, Аргентина каби илғор хорижий мамлакатларнинг лимончиликни ривожлантиришдаги тажрибаларидан фойдаланишнинг асосий йўналишлари бўйича тавсияларни ишлаб чиқилди.

4. Тадкикотлар давомида бугунги кунда лимон етиштириш бўйича фаолият кўрсатаётган мавжуд турли типдаги иссиқхона майдонларининг салмоғи таҳлил этилди. Жумладан, жами 1625,5 гектар иссиқхона майдонларининг 82,5 фоизи енгил конструкцияли, яъни оддий усулдаги плёнкали, 6,5 фоизи ойнаванд, 9,8 фоизи Хитой (хандак усули), 1,2 фоизи замонавий технологиялар асосида фаолият кўрсатмоқдалар.

5. Тадкикотлар натижасида, бугунги кунда турли конструкциядаги иссиқхоналарнинг худудий жойлашуви, ихтисослашуви ва лимон етиштириш хажмларидан келиб чиққан ҳолда республикамизда иктисодий жihatдан энг мақбуллари жумладан, енгил типдаги (плёнкали оддий усулда) ҳамда Хитой, технологияси (хандак усули)даги иссиқхоналар танлаб олинди. Хандак, ярим хандак ва оддий енгил конструкцияли икки қават плёнкали (термос) технологияда лимон етиштиришни ташкил этиш самарали ва кам харажат усул бўлиб, унинг қурилиши учун зарур анжомларни ҳар бир хўжалик юритиш субъекти ўзининг ички имкониятларидан келиб чиқиб амалга ошириш мумкин.

6. 1 сотих майдонда мазкур усулларда лимон кўчатини парваришлаш технологиясининг иктисодий самарадорлиги бўйича ҳисоб-китоблар шундан далолат берадики, биринчи йилнинг ўзида хандак, ярим хандак ва оддий енгил конструкцияли икки қават плёнкали (термос) технологияда иссиқхона қуриш учун асосий ёки тўлиқ сарф-харажатлари қопланади. Иккинчи йилдан бошлаб, мазкур технологияларда парвариш қилинаётган лимон кўчатлари фойда келтиришни бошлайди ва бу жараён 20 йил давом этади.

7. Ўзбекистон шароитида бугунги кунда давлат статистика органларида лимончилик хўжаликларининг фаолиятида лимон етиштириш учун иссиқхоналар ташкил этиш ва агротехника тадбирларига сарфланган харажатларини тўлиқ, етиштирилган лимон маҳсулотининг товарлилик даражаси, сотиш баҳоси ва бошқа иктисодий кўрсаткичларни тўлиқ акс эттирувчи маълумот ва ахборотлар мавжуд эмас. Шунга боғлиқ ҳолда

лимончилик самарадорлигини аниклаш бўйича катта ҳажмдаги республика даражасидаги статистик маълумотларни таҳлил қилишнинг имкони йўқ.

Шунинг учун тадқиқотлар давомида лимон етиштиришнинг иқтисодий самарадорлигини аниклаш бўйича таҳлилларимизни монографик ўрганилган дехкон хўжаликлари, томорка ер эгалари ва айрим лимон етиштирувчи хўжаликлар мисолида амалга оширдик.

8. Андижон вилоятининг Андижон, Асака, Баликчи ва Олтинкўл туманларида фаолият юритаётган 52 та лимон етиштирувчи аҳоли томоркаларида лимон етиштириш самарадорлиги ўрганилди. Аҳоли томоркаларидаги лимон етиштиришга мўлжалланган иссиқхоналарнинг 82 фоизи хандак усулидаги парниклар ва 18 фоизи иссиқхоналарни ташкил этади. Фаолияти ўрганилган аҳоли томоркаларида 2020 йилдаги нархлар бўйича 1 сотих майдонда лимон етиштириш учун хандак усулидаги иссиқхона ташкил этишга ўртача 5,5-6,0 млн. сўм ва плёнкали иссиқхона қуришга 12,0-12,5 млн. сўм харажатлар сарфланади.

9. Маълумки, янги ташкил этилган лимонзорлар 2-йилдан бошлаб ҳосил нишонасини ва 5-йилга борганда юқори ҳосил бера бошлайди. Шу сабабли, лимончиликни ташкил қилиш, бунинг учун зарурий кўчат материаллари, иссиқхона қуриш учун зарурий материаллар сотиб олишга сарфланган маблағни ёкиолинган кредитни лимон кўчати ҳосилга киргандан кейингина қайтариш имконияти пайдо бўлади. Шунини ҳисобга олган ҳолда аҳоли томоркаларида лимон дарахтлари қатор орасида дастлабки 2 йил давомида қўшимча экин сифатида саримсок пиёз етиштириш, иссиқхоналардан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлигини янада юқори бўлишини таъминлайди.

10. Лимончилик тармоғини ривожлантириш ва самарадорлигини янада оширишга бир қатор тўсик бўлаётган муаммолар мавжуд. Бу муаммоларни ҳал қилиш лимон етиштирувчи хўжаликларнинг иқтисодий барқарорлигини таъминлабгина қолмай, балки, мамлакат аҳолисини соғлом турмуш тарзини таъминлашга имкон берувчи лимон маҳсулоти ишлаб

чикариш хажмини кўпайтириш ва унга бўлган аҳоли талабини кондиритиш хамда соҳани экспорт салоҳиятини оширишга бевосита имкон яратади.

11. Андижон вилоятининг Андижон туманидаги лимончилик билан шуғулланувчи хўжаликларда суғурта фаолияти натижаларини ўрганиш мақсадида анкета сўровномалари ўтказилди. Сўровнома натижалари шуни кўсатадики, жами ўрганилган 40 та фермер (20 та) ва дехкон (томорка) (20 та) хўжаликларидан лимон етиштириш жараёнларини суғурта килдирганлари ичида 1 та фермер хўжалиги бўлиб, у ҳам бўлса, факатгина иссиқхонада етиштирилган лимон ҳосилини суғурта килдирганлигини айтиш мумкин.

12. Республикада лимончилик тармоғини янада ривожлантириш, илмий-тадқиқотлар кўламини кенгайтириш, илғор ва замонавий ресурс тежовчи технологияларни қўллаш асосида юқори сифатли саноатбоп ва экспортбоп лимон етиштириш хажмини ошириш, давлат томонидан қўллаб-қувватлаш механизмларини кенг жорий этиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 19 февралдаги “Лимончилик тармоғини янада ривожлантиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-4610-сонли қарори билан “Лимон етиштирувчилар ва экспорт килувчилар” уюшмасининг номи “Цитрус, субтропик ва тропик ўсимлик етиштирувчилар ва экспорт килувчилар” уюшмасига ўзгартирилиб, асосий мақсад ва вазифалари аниқ белгилаб берилди.

13. Тадқиқотлар натижаларига кўра, “Цитрус, субтропик ва тропик ўсимлик етиштирувчилар ва экспорт килувчилар уюшмасининг ташкилий фаолиятини кенгайтириш мақсадида уюшма тузилмасига мазкур тармок йўналишида фаолият юритадиган қўшимча корхона ва ташкилотларни бириктириш мақсадга мувофиқлиги асосланди.

14. Дехкон томонидан суғурта компаниясига тўланадиган суғурта мукофотининг 40-50 фоизи давлат субсидиялари ҳисобидан коплаб берилиши механизмини жорий этиш лозим. Андижон вилоятида фаолият юритаётган лимончилиги мавжуд фермер хўжаликларида жами тўланаётган солик ва тўловлар хамда уларнинг лимон етиштиришдаги харажат, даромад ва соф

даромадлаги улуши ўрганилди. Лимон етиштиришда амал қилинаётган солик ва тўловлар тизимини такомиллаштириш юзасидан таклифлар ишлаб чиқилди. Лимончиликка ихтисослашган ҳудудларда лимон етиштирувчи субъектларга техник, қимёвий, транспорт ва бошқа шу қаби турдаги хизмат кўрсатиш инфратузилмасини ривожлантириш учун ҳукумат томонидан қўллаб-қувватланиши (тижорат банкларининг имтиёзли кредитларини жалб қилиш, лизинг, суғурта механизмларини ҳамда солик имтиёзларини жорий этиш) лозим. Лимон етиштиришнинг асосий харажатлари ҳисобланган: иссиқхона қуриш ёки қайта таъмирлаш; иссиқхоналарни иситишга мўлжалланган муқобил иссиқлик берувчи қурилмаларни сотиб олиш; янги лимонзорларни барпо этишда лимон кўчатларини харид қилиш учун сарфланадиган харажатларнинг 50 фоизи миқдорини давлат томонидан субсидия ажратиш орқали қоплаб берилиши мақсадга мувофиқ.

15. Бугунги кунда лимон етиштириш ҳажмини ошириш ва юқори даражада самарадорлигини таъминлашнинг асосий ва ҳал этувчи манбалари бўлиб, лимончилик тармоғида инновацион технологияларни, яъни фан-техника ютуқларини жорий этиш манбалари таклиф этилди. Шунингдек, Андижон вилояти ҳамда республика бўйича лимон етиштириш ва маҳсулот экспортини ошириш прогноз параметрлари ишлаб чиқилди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1 Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва методологик аҳамиятга молик нашрлар

1.1. Ўзбекистон Республикасининг “Лизинг тўғрисида”ги Қонуни. 1999 йил 4 апрель. <https://lex.uz/docs/85259>

1.2. Ўзбекистон Республикасининг “Фермер хўжалиги тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни (Янги таҳрири). <https://lex.uz/acts/275195>

1.3. Ўзбекистон Республикасининг “Дехкон хўжалиги тўғрисида”ги Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Қонуни (Янги таҳрири). 2004 йил <https://lex.uz/docs/5351631>

1.4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 10 октябрдаги “Қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари учун ягона ер солиғини жорий этиш тўғрисида” ПФ-2086-сон Фармони. <https://lex.uz/docs/220823>

1.5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 9 октябрдаги “Фермер, деҳкон хўжаликлари ва томорка ер эгаларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш, қишлоқ хўжалиги экин майдонларидан самарали фойдаланиш тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5199-сонли Фармони. <https://lex.uz/docs/3371644>

1.6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 6 мартдаги “Ўзбекистон Республикасида лимончилик соҳасини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3586-сонли қарори. <https://lex.uz/docs/4634623>

1.7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 7 июндаги “Ҳар бир оила тадбиркор” дастурини амалга ошириш тўғрисида”ги ПҚ-3777-сонли қарори. <https://lex.uz/docs/3772869>

1.8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 20 мартдаги “Ўзбекистон Республикасида боғдорчилик ва иссиқхона хўжалигини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4246-сонли қарори. <https://lex.uz/docs/4249824>

1.9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 23 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси кишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг 2020-2030 йилларга мўлжалланган стратегиясини тасдиклаш тўғрисида”ги ПФ-5853-сон Фармони. <https://lex.uz/docs/4567334>

1.10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йилнинг 19 февралда “Лимончилик тармоғини янада ривожлантиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-4610-сонли қарори. <https://lex.uz/docs/4741430>

1.11. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 25 декабрдаги “Ўзбекистон Республикасининг 2004 йилги давлат бюджети параметрлари тўғрисида”ги 567-сонли қарори. <https://lex.uz/uz/docs/247464?ONDATE=16.06.2020&ONDATE2=25.12.2003&action=compare>

1.12. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 4 мартдаги “Дехкон хўжаликлари ва аҳолининг томорқа ерларидан самарали фойдаланиш, сувга чидамли, экспортбоп дарахт плантацияларини ривожлантиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 119-сонли қарори. <https://lex.uz/uz/docs/3130164>

1.13. Энерго-тежамкор иссиқхоналарни қуриш ва улардан фойдаланиш бўйича қўлланма. БМТ Тараққиёт Дастури, Ўзбекистон Республикаси Савдо-саноат палатаси, 2013 йил. 48 бет.

II. Ўзбекистон Республикаси Президенти асарлари ва маърузалари

2.1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2019 йил 5 ноябрда мева-сабзавотчилик тармоғини янада ривожлантириш ва экспортини ошириш, аҳоли томорқаларидан самарали фойдаланишни таъминлаш масалаларига бағишланган видео-селектордаги маърузаси.

2.2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. // Халқ сўзи. 2020 йил 25 декабрь.

III. Китоб, туркум нашрлари ҳамда журналлардаги мақолаларга хаволалар

- 3.1. Аткинсон Э.Б., Стиглиц Дж.Э. Лекции по экономической теории государственного сектора: Учебник/ Пер. С англ. Под ред. Л.Л.Любимова. – М.: Аспект-Пресс, 1995. – 832 с.
- 3.2. Гулямов Б.Х., С.Я.Исламов, И.Т.Нормуратов. Цитрус экинларини етиштириш технологияси. Ўқув кўлланма. Тошкент, 2011 йил. 117 бет.
- 3.3. Грудкин А.А., Дацюк П.В., Клименко Ю.И., Свободин В.А., Сидоров В.К., Смирнов Г.Е., Шашлова Н.М. Эффективность сельскохозяйственного производства (вопросы теории и практики): учебное пособие/ Грудкин А.А. и др. М-во сел. хоз-ва Рос. Федерации, Рос. акад. кадрового обеспечения агропром. комплекса. – М.: [Рос. акад. кадрового обеспечения АПК], 2008. – 126 с.
- 3.4. Глотко А.В. Повышение экономической эффективности регионального садоводства: монография. Барнаул: Изд-во Алт.ун-та, 2006. 295 с.
- 3.5. Егоров Е.А. Организация воспроизводства в промышленном плодоводстве. Краснодар, 2009. 267 с. <https://cyberleninka.ru/article/n/>.
- 3.6. Егоров Е.А., Парамонов П.Ф., Синяговская Ж.Г. Экономическая эффективность производства и сбыта плодов. Краснодар: КГАУ, 2005. 179 с.
- 3.7. Егоров Е.А., Ж.А. Шадрина и Г.А. Кочьян «Экономические условия устойчивого развития промышленного садоводства юга России» Садоводство и виноградарство. №1. 2012.
- 3.8. Имомов Р.Д. Лимончилик –деҳқончиликнинг сердаромад манбаидир. “Аграр соҳа салоҳиятини ошириш, қўп тармоқли фермер хўжаликларини ташкил этиш, уларга хизмат кўрсатувчи ишлаб чиқариш ва бозор инфратузилмасини ривожлантириш: муаммолар ва ечимлар” мавзусидаги хорижий мутахассислар иштирокида Республика илмий-амалий анжумани материаллари тўплами. 27 апрел 2019 йил, ТДАУ. 204-206-б.
- 3.9. Имомов Р.Д. Лимончилик соҳасида интеграция муносабатлари – кооперацияни ривожлантиришнинг муҳим омилидир. АГРО бизнес информ

ижтимоий-иқтисодий ихтисослашган ойлик журнал. №11 (154) 2019 йил, 24-25-б.

3.10. Имомов Р.Д. Ўзбекистонда лимончилик соҳасини ривожлантиришнинг назарий амалий асослари. Агро ИЛМ (Ўзбекистон кишлок хўжалиги журнали илмий иловаси), ISSN 2091-5616. 1(64)-сон, 2020, 105-106-б.

3.11. Имомов Р.Д. Ўзбекистонда лимончиликни ривожлантиришнинг назарий асослари ва объектив зарурияти. “Рақамли иқтисодиёт шароитида ижтимоий ҳимоялаш механизмини такомиллаштириш” мавзусидаги республика илмий-амалий (онлайн) анжуман мақолалар тўплами. Андижон машинасозлик институти. 26-27 апрел 2021 йил, Андижон, 37-41-б.

3.12. Имомов Р.Д. Лимончилик тармоғининг ўзига хос хусусиятлари ва унга таъсир этувчи омиллар таснифи. “Рақамли иқтисодиёт шароитида ижтимоий ҳимоялаш механизмини такомиллаштириш” мавзусидаги республика илмий-амалий (онлайн) анжуман мақолалар тўплами. Андижон машинасозлик институти. 26-27 апрел 2021 йил, Андижон, 162-167-б.

3.13. Имомов Р.Д. Лимон етиштириш самарадорлигини баҳолашнинг услубий асослари. “Рақамли иқтисодиёт шароитида ижтимоий ҳимоялаш механизмини такомиллаштириш” мавзусидаги республика илмий-амалий (онлайн) анжуман мақолалар тўплами. Андижон машинасозлик институти. 26-27 апрел 2021 йил, Андижон, 401-407-б.

3.14. Имомов Р.Д. Improving the mechanisms of state incentives for the development of the lemon industry. Scientific collection “Interconf”. №62, June, 2021, The Issue contains: Proceedings of the 9th International Scientific and Practical Conference. Scientific research in XXI century, Ottawa, Canada, 18-19.06.2021. Ottawa 2021, p. 401-407.

3.15. Имомов Р.Д. Analysis of the profitability of growing lemons in backyard plots. Scientific collection “Interconf”. №64, June, 2021, The Issue contains: Proceedings of the 3th International Scientific and Practical Conference. Science,

education, innovation: Topical issues and modern aspects Tallinn, Estonia 25-26.06.2021. Tallinn 2021, p. 21-25.

3.16. Имомов Р.Д. Foreign experience in the development of the lemon industry and the main directions of their use. SJIF Impact Factor (2021): 8.047. ISSN: 2321-6247, ISSN: 221-6247. EPRA International Journal of Economic Growth and Environmental Issues. Monthly Peer Reviewed & Indexed International Journal, Volume-9, Issue-6, June 2021, p. 20-25.

3.17. Имомов Р.Д. Theoretical bases of development of lemon production in Uzbekistan. Development issues of innovative economy in the agricultural sector. 1-part. International scientific-practical conference on March 25-26, 2021. The contents of this Conference Book are solely those of the authors. All rights reserved. E-printed in April 2021. 1 st Publication Year: 2021 ISBN: 978-1-913482-59-6. Web: <http://papers.conference.sbtsue.uz/> Contact: sbtsue@edu.uz. p. 600-605.

3.18. Имомов Р.Д. Analysis of cost-effectiveness of lemon cultivation Sustainable Agriculture. Scientific and technical journal. ISSN 2181-9408 №4(12).2021 Journal of "Sustainable Agriculture" Economy. Economic science. Other branches of the economy. 18-21.

3.19. Имомов Р.Д. Лимончиликни ривожланишида фан-техника ютуқларини жорий этиш. "Қишлоқ хўжалигини ривожлантиришда фан, таълим ва ишлаб чиқариш интеграциясида янги инновацион технологияларнинг рўли" мавзусидаги республика илмий-амалий анжуман мақолалар тўплами Андижон – 2021 йил. 453-456 б.

3.20. Имомов Р.Д. Лимон етиштиришда инновацион технологияларни жорий этиш ва тармоқ самарадорлигини ошириш "Қишлоқ хўжалигини ривожлантиришда фан, таълим ва ишлаб чиқариш интеграциясида янги инновацион технологияларнинг рўли" мавзусидаги республика илмий-амалий анжуман мақолалар тўплами Андижон – 2021 йил. 456-458- б.

3.21. Имомов Р.Д. Ўзбекистонда лимончилик тармоғини ривожлантириш ва давлат томонидан рағбатлантириш механизмлари. Хоразм маъмун

академияси ахборотномаси: илмий журнал.-№7/4 (91), Хоразм Маъмун академияси, 2022й. <http://mamun.uz/uz/page/56> Xiva-2022. 26-30.

3.22. Кейнс Д.М. Общая теория занятости, процента и денег. М. 1978.

3.23. Куликов И.М. Научная и инновационно-инвестиционная стратегия развития плодово-ягодного комплекса АПК, как важнейший резерв в формировании здорового организма человека в XXI веке// Сб.статей. - М. 2006. - 157 с. с ил. (С. 9-31).

3.24. Мамедов Р.Ш. Антикризисный механизм хозяйствования в АПК России. - М., Агро-Пресс, 2000 г. - 90 с

3.25. Мирзаев М.М., Собиров М.К. Боғдорчилик. - Тошкент: Мехнат, 1987. - Б. 207-217.

3.26. Минаков И.А. ва бошқ. Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти; И.А. Минаков умумий таҳрири остида. - М.: Колос. 2002. - 328 б.

3.27. Методические рекомендации по определению экономической эффективности научных достижений в садоводстве/ сост. Косякин А.С. и др. - М., 2005. - 111 с.

3.28. Нанаенко А.К. Эффективность производства сельско хозяйственных культур// Экономика сельского хозяйства России, №3, 2007 - С. 29-30

3.29. Нормуратов И.Т, Фахрутдинов Н.З.ва бошқалар. Ресурстечамкор усулда лимон етиштириш технологиясини такомиллаштириш бўйича тавсиянома. ТДАУ. Тошкент-2017 йил.

3.30. Уколова Л.В. Корпоративные организации Германии: законодательство, структура деятельности. Белгород: 1998 г.

3.31 Свободин В.А. Интенсификация и эффективность сельского хозяйства// Науч.-техн. прогресс и эффективность агропром. Пр-ва. -М., 2001. - С. 172-180

3.32. Саимназаров Ю.Б., Агзамходжаев Ж.Б., Абдуллаев Р.М., Джалилов Н.Л. Лимонни етиштириш технологияси бўйича тавсиянома. © Академик М.Мирзаев номидаги боғдорчилик, узумчилик ва виночилик илмий-тадқиқот институти, 2020 йил.

3.33. Шаляпина И.П. Организационно-экономические аспекты системы ведения садоводства в условиях развития интеграционных процессов: монография//: Мичуринского государственного аграрного университета, 2008. – 238 с.

3.34. Хусанов Р.Х., Қосимов М. “Дехкон хўжалиги юритишининг илмий ва амалий асослари” Т.: Чўлпон, 2000 103 б.

3.35. Особенности и проблемы кредитования сельского хозяйства в России. Электронный научный журнал «Агроэкономика: экономика и сельское хозяйство» 2015 год. <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-i-problemy-kreditovaniya-selskogo-hozyaystva-v-rossii>.

3.36. Хушматов Н.С., Рустамова И.Б. Қишлоқ хўжалигида инновацион фаолиятни йўлга қўйишнинг асосий йўналишлари. “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy electron jurnali. № 3, may-iyun, 2019 yil 185-бет.

3.37. Куликов И.М. Научная и инновационно-инвестиционная стратегия развития плодово-ягодного комплекса АПК, как важнейший резерв формирования здорового организма человека в XXI веке// Сб.статей. - М. 2006. – 157 с. с ил. (С. 9-31).

3.38. Минаков И.А. Экономика сельского хозяйства; Инфра-М- 2015; 352 с.

IV. Диссертация ва диссертация авторефератлари

4.1. Хушвактова Ҳ.С. Бозор шароитида мева-сабзавот кичик мажмуасида аграсаноат интеграциясини ривожлантиришнинг ташкилий иқтисодий муаммолари. иқтисод фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияси Т-2005. 134 б.

4.2. Жумаев О.Т. Кўп укладли иқтисодиёт шароитида мева-сабзавотчилик мажмуида кооперацияни ривожлантиришнинг ташкилий-иқтисодий асослари. иқтисод фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияси Т-2004. 135 б.

4.3. Ачилов М.У. Мева-сабзавотчилик тармоғини модернизациялашнинг ташкилий-иқтисодий асосларини такомиллаштириш: авт. ... дисс. и.ф.н.. – Т.: 2022.

4.4. Дилмуродов О.Г. Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида мева-сабзавотчилик мажмуида маҳсулот сотишнинг логистик занжирини такомиллаштириш: дисс. ... и.ф.н.. – Т.: 2010. – 152 б.

4.5. Искандаров С.Т. Ҳимояланган ер сабзавотчилигини ривожлантиришнинг иқтисодий асосларини такомиллаштириш. авт. ... дисс. и.ф.н. – Т. 2018 – 52 б.

4.6. Дурманов А.Ш. Иссиқхоналар фаолиятини такомиллаштиришнинг ташкилий-иқтисодий механизмлари. авт. ... дисс. и.ф.н. 2022.

5. Интернет ва бошқа турдаги ахборот манбаларига ҳаволалар

5.1. Андижон вилояти статистика бошқармаси маълумотлари.

5.2. Андижон вилояти Иқтисодий тараққиёт ва камбағалликни қисқартириш бошқармаси маълумотлари

5.3. Андижон вилояти Қишлоқ хўжалиги бошқармаси маълумотлари.

5.4. Республика лимон етиштирувчилар ва экспорт қилувчилар уюшмаси маълумотлари, 2018-2020 йиллар..

5.5. “Туронбанк”: Лимончилик истикболли ва сердаромад тармокдир. <https://turonbank.uz/>. 17 Sep. 2019.

5.6. “Ўзагросуғурта” Давлат акциядорлик суғурта компанияси.

5.7. Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги маълумотлари.

5.8. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари. Электрон ресурс <http://uzdaily.uz/ru/post/58899>.

5.9. Вильфредо Парето италян иқтисодчисининг фикрлари <https://ru.wikipedia.org/wiki>

5.10. Мировое производство лимона по стране. <https://www.atlasbig.com/ru>.

5.11. Андижон вилояти Балиқчи туманидаги “Шерали ота” ва “Жўраев Дурбек” фермер хўжаликлари маълумотлари.